

Kalicz Nándor–Molnár Sándor(†)–Rózsás Márton

AZ ÉLELEMTERMELÉS KEZDETEI SOMOGY MEGYÉBEN A Kr.e. 7–6. ÉVEZRED FORDULÓJÁN Az újkőkor (neolitikum) legidősebb szakasza

A dél-dunántúli korai neolitikum kialakulásának fő jellemzői, kapcsolatai, ökológiai tényezői

A Dunántúl területe alig éri el a 40.000 km²-t, mégis az európai élelemtermelés kezdetén, vagyis a földművelő és állattartó életmód kialakulása idején, a Kr.e. 7. évezred végén, és a 6. évezred első felében, ez a vidék területét megsokszorozó jelentőségűvé vált. A Dunántúl ugyanis Európának az az egyetlen földrajzi egysége, ahol az élelemtermelés délről származó ismeretének átvétele és átadása Közép-Európa felé közvetlen érintkezés formájában megtörténhetett. A Dunántúlon „két világ” találkozott, és ez a kis terület lett a színhelye, vagy inkább átmenő útvonala a Közép-Európa neolitizálódását, vagyis a termelő gazdálkodást elindító folyamatoknak. A „két világ” tulajdonképpen két nagy neolitikus régészeti régió, mindkettő sajátos arculattal, sajátos régészeti jegyekkel. A tanulmányunkban elsősorban érintett balkán–égyi korai neolitikus régió északi peremterülete a Dunántúl déli felén húzódott, ahol mintegy 16.000 km²-t ölelt fel az Alpok előterétől a Dunáig, majd onnan kelet felé tovább. Ebből Somogy megyére mintegy 6000 km² jut.

V. G. Childe, a kiváló angol régész-kutató a 30-as években gyökeresen megváltoztatta az újkőkor, vagyis a neolit kutatás elméleti alapjait, amikor az élelemtermelő életmód létrejöttére bevezette a „neolitikus forradalom” fogalmát (CHILDE 1936; *ibid.* 1971; COLE 1970). A történelem legfontosabb változása, a termelő gazdálkodás kezdete körüli viták elsősorban az állati és növényi domesztikáció kialakulási helye, ideje, az egy vagy több kialakulási központ létezése, az elterjedés módja, a népmozgások vagy a helyi, önálló fejlődés, újítások vagy átvételek kérdése körül alakultak ki. Alapvető hangsúlyt kapott ezekben a vitákban az ember, mint társadalmi lény, az ember környezete, vagyis a gazdasági, társadalmi és környezeti viszonyok egymásra hatásának, bonyolult szövevényének tisztázási kísérlete, a fejlődésről alkotott elképzelések sok vitát kiváltó felvázolása.

Ma már minden kutatási irányzat egyetért abban, hogy az áttérés a termelőgazdálkodásra a Közél-

Keleten és DNY-Ázsiában történt kb. a Kr. e. 10–7. évezred között, vagyis a változás néhány évezredet is igénybe vett. Ennyi ideig tartott, amíg a Közél-Kelet különböző területein (Irántól a Levante vidékéig és Anatóliáig) a különböző neolitizációs centrumok eltérő tendenciáiból a földművelés és állattartás lényegében egységes jelleget felmutató korai neolitikus termelő gazdálkodás létrejött a domesztikált növényekkel és a házasított állatokkal. Ez a mai viszonyainkhoz képest hosszú időszak azonban magába foglalja az új tendenciák fokozatos érvényre jutását, majd a régi minőség átbillenését az új minőségbe. A változás hosszabbnak tartott idején belül volt egy rövidebb időszak is, amikor még a régi volt túlsúlyban, és amikor meglehetősen gyorsan az új vált uralkodóvá, és ez az idő nem töltött ki évezredeket. A mintegy három évezred alatt a Közél-Keleten és DNY-Ázsiában, tehát több központban különböző helyi összetevők egységesedése alapján jött létre az a gazdasági, társadalmi rendszer, a jellemző szellemi kultúra sokféle arculatával, amelyre a korai termelőgazdálkodás kifejezést használjuk, és amely elkezdett különböző irányokba, így Délkelet-Európa felé is terjeszkedni. Ha az új minőséget megelőző, több tízezer vagy százezer évnél alig érzékelhető változásához mérjük a termelőgazdálkodás létrejöttének időtartamát, akkor *ahhoz képest* jogosultnak tarthatjuk a „neolitikus forradalom” fogalmának használatát. Még inkább jogosult a fogalom használata Európára vonatkozóan. Ugyanis hatalmas területen, kialakult kész formában, a helyi előzmények kisebb-nagyobb érvényesülésével rövid idő alatt jutott uralomra a neolitizálódás, vagyis a „neolitikus forradalom” számos vívmánya. Európa esetében helyesebb „agrár forradalomról” beszélni, ami megteremtette mai életünk alapjait, az évezredekken keresztül meghatározó európai paraszti (falusi) gazdaság, kultúra – társadalom létrejöttét. Ma már a régészeti kutatás általánosan egyetért abban, hogy az élelemtermelő életmód létrejöttét először DK-Európában, majd Közép-Európában külső tényezők eredménye, melyek elsődleges származási helye a Közél-Kelet, illetve DNY-Ázsia. Leegyszerűsítve, az újkő-

kor vagyis a neolitikum, mint a termelőgazdálkodás kezdetének kifejezője, kialakult kész formában jutott el DK-Európába a Kr. e. 7. évezredben, a háziásított (domesztikált) gabona több fajtájával és négy (vagy öt) háziállatfaj szarvasmarha, juh, kecske, sertés (és a kutya?) együttesével, sőt az agyagedény készítés és számos technikai újítás ismeretével, amely összetevők legjellegzetesebb kifejezői az európai korai termelőgazdálkodásnak.

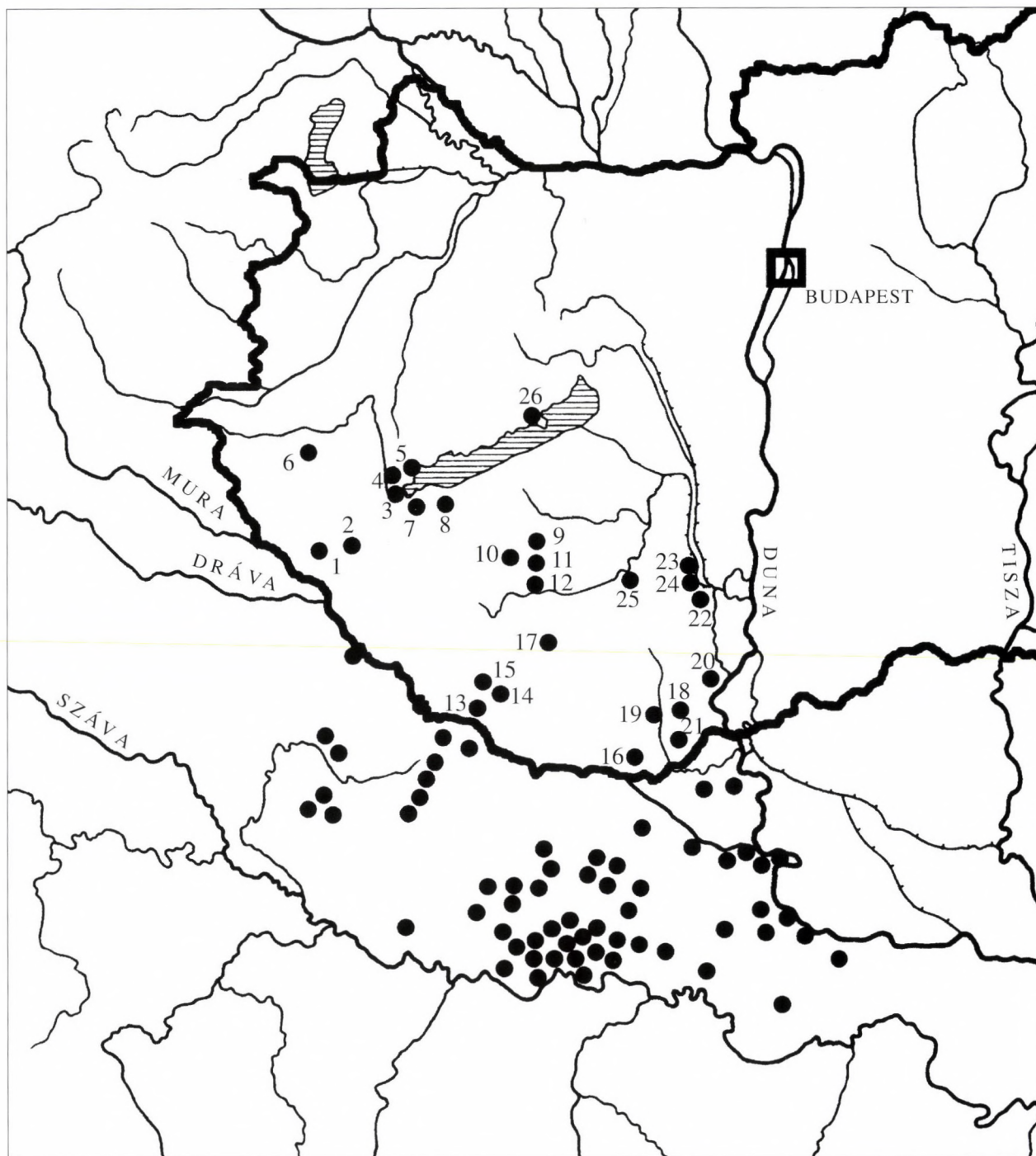
A korai neolitikum szempontjából jelenleg a közvetlenül megelőző átmeneti kőkor vagy mezolitikum az egyik fő megoldatlan kérdés a Dunántúlon is. Az őskőkör végének (epipaleolitikum) hagyományai jelentősen tovább éltek Közép- és DK-Európában, amelyekből sajátos átmeneti kőkori, más szóval mezolitikus mikrolitikus kőiparok jöttek létre a Kr. e. 8–7. évezredben. Ezek elterjedése a közép-és délkelet-európai korai neolitikus régészeti nagy egységek hatáiraival sok vonatkozásban egyezést mutat. A Magyarország területén a legutóbbi időig csak szórványos, felszínen gyűjtött, nem hitelesen ásott mezolitikus jellegű leleteket ismertünk. Újabban azonban bebizonyosodott, hogy a mezolitikus települési helyek az egyesek által lakatlannak vélt Alföld területén is megtalálhatók, és bizonyos mikrorégiókban, mint pl. a Jászság területe, meglehetősen sűrű lelőhely-hálózatot alkotnak (KERTÉSZ 1996, 5–34, korábbi irodalommal; KERTÉSZ 2002, 281–304). Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy beható kutatásokkal a Dunántúlon, így a Somogyban (Kaposhomok, Pula) gyűjtött szórványos mezolitikus leleteket az ásatások hitelesíteni fogják (MARTON 2003, 45–48).¹ Azt az óvatos véleményt képviselhetjük, hogy a Dunántúl déli felén élt, egyelőre csak kevés hiteles leletből ismert mezolitikus csoportok elérték azt a fejlettségi szintet, amellyel képesek voltak befogadni a délről, a Balkán északi részéről származó, ismeretlen nagyságú embercsoportok új életmódját, és a dél felől érkező népcsoportokkal feltehetően szimbiózisban alakították ki a korai neolitikus Starčevo kultúrát a balkán-égy régió északi peremterületén. Legújabbán Bánffy Eszter foglal határozottan állást a déli bevándorlók életmód és kultúra átalakító szerepéről a DNY-Dunántúlon (BÁNFFY 2004a). Minden valószínűség szerint a Dunántúl északi felén és Közép-Európa nagy területén a mezolitikus népesség folytatta egy ideig korábbi vándor, vadászó életmódját, majd a meghatározó gazdasági, társadalmi és környezeti tényezők kedvező összehatása következtében történt meg később északon is az áttérés a termelőgazdaságra, és jött létre a közép-európai korai neolitikus régió. Ennek nem csak a délkeleti peremterülete található a Dunántúl területén, de elsősorban innen, vagyis inkább ezen keresztül indult el a közép-európai régió neolitizálódása is (KALICZ

1980; *ibid.* 1983; *ibid.* 1991; *ibid.* 1994; *ibid.* 1995, stb.; részletesen és bőséges irodalommal: BÁNFFY 2004a).

A Starčevo kultúra (1. kép) nyugati és déli tagja annak a nagy korai neolitikus régészeti komplexumnak, amely kelet felé a Körös, még keletebbre a Criș kultúrát foglalja magába, és a legelső élelemtermelő közösségeket képviseli a térségben (2. kép 2).² Lazább szálakkal kapcsolódik ehhez a komplexumhoz keleten a Bug-Dnyeszter kultúra, melynek létrejöttében azonban az előbbiektől eltérő más tényezők is szerepet játszottak (МАРКЕВИЧ 1974). Már többször is hangsúlyoztuk, hogy a Starčevo-Körös-Criș kultúrák komplexuma a legészakibb területét, vagyis periferiáját alkotja annak a hatalmas területnek, amelynek kora neolitikus régészeti hagyatékában legerőteljesebben jelentkezik a balkán-égy eredetű hagyományok (KALICZ 1980; *ibid.* 1983; *ibid.* 1990; *ibid.* 1993; *ibid.* 1995). Az utóbbi évek intenzív vitái éppen a körül forogtak, hogy *milyen mértékben és minőségben számolhatunk a periferiáról vizsgálva, az eredőnek tartott déli, balkán-égy korai neolitikum északra irányuló, neolitizálódást kiváltó hatásával.*³

Az említett periféria északi határvonala az Alpok előterétől indul s a Dunántúl déli felén, a Balaton mentén húzódik NY–K-irányban a Dunáig, majd a Tiszáig és az Alföld Tisza-menti részén északnak fordul egészen a Tisza északi nagy kanyaráig, s onnan Erdély és Moldva északi részén át, haladva a Moldvai köztársaság határánál, a Prut folyónál végződik (2. kép 2). A régészeti hagyatékban vitathatatlanok a déli területekkel erőteljesen összekapcsolódó szálak. A nagy kérdés csak az, hogy történetileg miként értelmezhetők a déli, balkán-égy vidékkel kimutatható régészeti összefüggések és mivel magyarázható az elterjedés északi határvonala? A nagy északi komplexum három kulturális egységét (Starčevo, Körös, Criș) három önálló kultúrának is tarthatjuk. A nagy egységen belül ugyanis az elkülönítő vonások a települési mód több jellegzetességében, az anyagi és szellemi kultúra minőségi és mennyiségi különbségében is megállapíthatók, és ezek együttesen a megkülönböztetéshez elegendő támpontot nyújtanak (KALICZ 1990, 83–88; *ibid.* 2000).

A három kulturális egység közül az alföldi Körös kultúra foglalja el a legkisebb területet, de lelőhely-sűrűsége, anyagi kultúrájának gazdagsága rendkívüli ebben az időszakban, s messze felülmúlja a másik két kultúráét. Ennek okát elsősorban a környezeti viszonyok különbségében kereshetjük. Ugyanis egyedül a Körös kultúra területe kötődik kizárólag az alföldi sík vidékhez, és ennek is a középső részéhez, ahol a települések szintkülönbsége csaknem teljesen elhanyagolható, s a talaj minősége sem különbözik lényege-

1. kép A Starčevo kultúra lelőhelyei (számozva: Dél-Dunántúl, számozatlan: Horvátország).

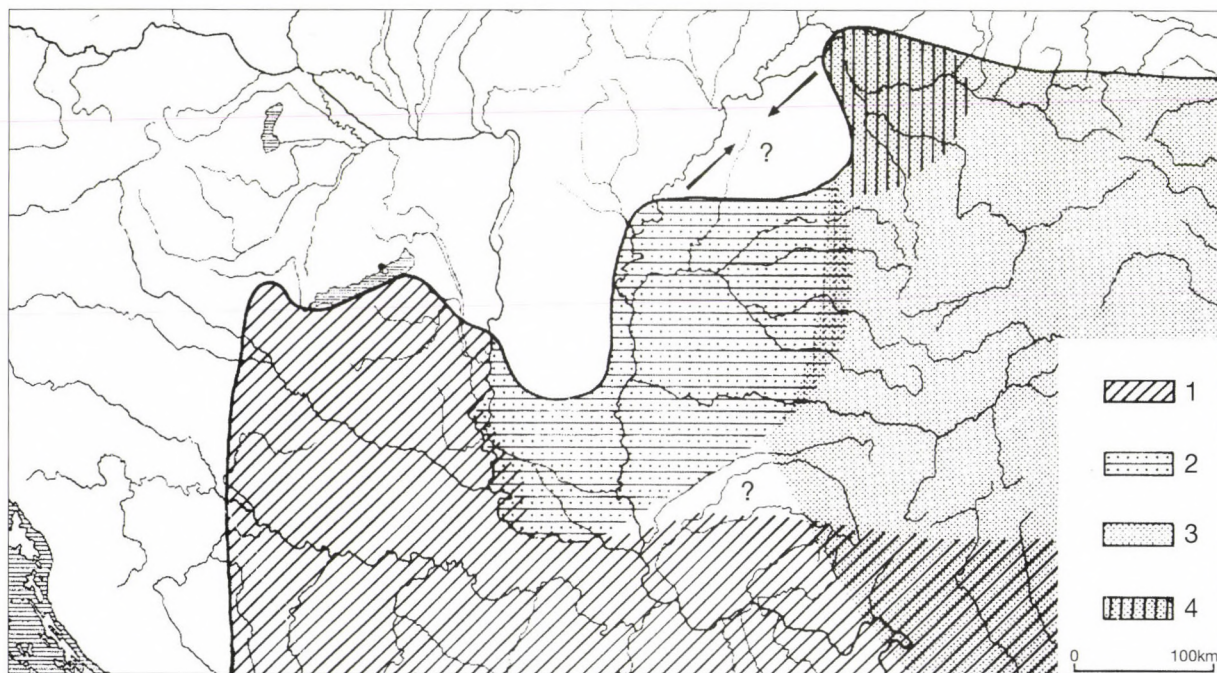
1: Becsehely I; 2: Sormás; 3: Zalavár; 4–5: Sármellék I–II; 6: Gellénháza; 7: Vörs; 8: Kéthely; 9: Mernye; 10: Somogyjád; 11: Kaposfüred; 12: Kaposvár; 13: Barcs; 14–15: Istvánd I–II; 16: Siklós; 17: Szentlászló; 18: Lánycsók; 19: Babarc; 20: Dunaszekeső; 21: Bóly; 22: Öcsény; 23: Medina; 24: Harc; 25: Dombóvár; 26: Tihany. (1–6: Zala megye; 7–15: Somogy megye; 16–21: Baranya megye; 22–25: Tolna megye; 26: Veszprém megye)

Fig 1. Findspots of the Starčevo Culture (numbered: South Transdanubia; unnumbered:

Croatia). 1: Becsehely I; 2: Sormás; 3: Zalavár; 4–5: Sármellék I–II; 6: Gellénháza; 7: Vörs; 8: Kéthely; 9: Mernye; 10: Somogyjád; 11: Kaposfüred; 12: Kaposvár; 13: Barcs; 14–15: Istvánd I–II; 16: Siklós; 17: Szentlászló; 18: Lánycsók; 19: Babarc; 20: Dunaszekeső; 21: Bóly; 22: Öcsény; 23: Medina; 24: Harc; 25: Dombóvár; 26: Tihany. (1–6: Zala county; 7–15: Somogy county; 16–21: Baranya county; 22–25: Tolna county; 26: Veszprém county)

1

2

2. kép 1 A Starčevo kultúra lelőhelyei Somogy megyében. 7: Vörs; 8: Kéthely; 9: Mernye; 10: Somogyjád; 11: Kaposfüred; 12: Kaposvár-Deseda; 13: Barcs-Dolec; 14: Istvándi-Józanhegy; 15: Istvándi-Kenderföld

Fig. 2. 1. Findspots of the Starčevo Culture in Somogy county. 7: Vörs; 8: Kéthely; 9: Mernye; 10: Somogyjád; 11: Kaposfüred; 12: Kaposvár-Deseda; 13: Barcs-Dolec; 14: Istvándi-Józanhegy; 15: Istvándi-Kenderföld

2. kép 2 A Starčevo-Körös-Criș kultúra elterjedése a Kárpát-medencében. 1: Starčevo kultúra; 2: Körös kultúra; 3: Criș kultúra; 4: Méhtelek fácies

Fig. 2. 2. The dissemination of the Starčevo-Körös-Criș Culture in the Carpathian Basin. 1: Starčevo Culture; 2: Körös Culture; 3: Criș Culture; 4: Méhtelek facies

sen. Ugyanakkor az Alföldnek ez a középső része, a Kárpát-medencének egykor folyóvizekkel és időszakos vízfelületekkel borított, legkiterjedtebb vidéke volt, mely különösen kedvező mikroklimát teremtett az itt megtelepedő legelső, termelőgazdálkodást folytató közösségek életmódjához, egyúttal kimeríthetetlen forrása volt a táplálékul könnyen megszerezhető vízi állatoknak. Ezekhez járultak a ligetes erdőkkel tagolt füves mezők, puszták, amelyek a kedvező életlehetőségeket biztosították a házi- és vadállatok számára, s az utóbbiak sokasága a viszonylag könnyű vadászatot tette lehetővé. Meg kell azonban említeni, hogy a korai neolitikus népesség életében a vadászat korántsem játszott olyan jelentős szerepet, mint jóval később, pl. a késő neolitikum idején (BÖKÖNYI 1974; *ibid.* 1977; *ibid.* 1981, 196–201). Kezdetől fogva túlnyomórészt a háziállatok húsát fogyasztották, s a helyenkénti ingadozást figyelembe véve is eltörpült a vadászott állatok aránya a hústáplálékban. A fehérjében gazdag táplálék változatosságát az utóbbiak mellett a folyók és áradmányos vizek évezredek óta szinte kiapadhatatlan gazdagságú hal- és kagylóállománya biztosította, melynek maradványai nagy tömegben találhatóak a Körös kultúra minden feltárt lelőhelyén a hulladékokkal feltöltött nagyméretű gödörobjektumokban. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a települések közvetlen környéke alkalmas volt a növénytermesztésre is, ahol a legelső gabonatermesztés megtörténhetett. A kedvező természeti körülményeket igazolja többek között a települések rendkívül nagy száma, a régészeti leleteknek és a lelőhelyeken talált elfogyasztott állatok csontjainak, halmaradványok, csigák szinte elképzelhetetlen gazdagsága. Úgy véljük, hogy Európa korai neolitikumában, néhány kisebb régiótól eltekintve, a környezeti tényezők ennyire kedvező összessége, egy kultúrát összefogó területen sehol sem érvényesült olyan mértékben, mint ezt a Körös kultúra esetében tapasztaljuk. Az átlagos korai neolitikus viszonyoktól annyira eltérőek a Körös kultúra létét meghatározó, biztosító és megsokszorozó tényezők, hogy periferiális kulturális helyzete ellenére sok szempontból kivételnek tarthatjuk a délkelet-európai kora neolitikus kultúrák sorában.

A Starčevo és Criș kultúra nagy félkörben szinte közrefogja a Körös kultúra települési területét (2. kép 2). Ökológiai viszonyaik lényegesen különböztek a Körös kultúráétól. A domborzati viszonyok a legváltozatosabb képet mutatják mindkét kultúra (Starčevo és Criș) esetében. A kisebb-nagyobb alföldi síkságok, medencék, folyók, patakok által szabdaltnak völgyek, dombok és alacsonyabb hegyek, s alpi magasságú hegyláncok mind megtalálhatók területükön, de a néhány nagy folyó széles, mocsaras völgyén, így pl. a

Dráva, Száva, Drina torkolatvidékének a Dunához kapcsolódó síkságán kívül megközelítően sem volt a víznek akkora szerepe a (Starčevo) kultúra életében, mint az Alföldön. Az élelem megszerzés módozata a helyi körülményeknek megfelelően mutatott kisebb-nagyobb eltérést a Körös kultúráétól. A Starčevo és Criș kultúra népessége Erdélyben és a Balkánon behatolt a nagy hegyek közé is, és megélhetési stratégiája olyan szintet ért el, hogy alkalmazkodni tudott a rendkívül erőteljesen változó környezethez, anélkül, hogy régészetiileg fennmaradt hagyatéka lényegesen megváltozott volna. Az anyagi kultúra lényegében egységes jellegéből többek között az állandó érintkezési, kommunikációs csatornák sűrű szövedékére is következtethetünk. Feltehetően főleg a Bosznia nyugati részén húzódó Dinári Alpok vonulata szabott gátat annak, hogy a Starčevo kultúra népesítse be a Dalmát-tengerpartot. Ismeretes, hogy a tengerpart keskeny zónájában a korai neolitikum más jellegű közösségei alakították ki kora neolitikus kultúrájukat, mely jelentősen különbözik a Starčevo és Criș kultúrák megjelenési formájától. Összefoglaló nevük Impresszó kerámia kultúrája (MÜLLER 1994). A Starčevo kultúra elterjedése délen lényegében a Vardar-Morava és Sztrimon-Sztruma folyók É–D-i tengelyére támaszkodik Macedóniától és Bulgáriától a Száva torkolatvidékéig, majd a Duna-Száva és Dráva folyók völgyeit követve kiszélesedett, és az elterjedés főiránya K–NY-ira változott. Ezen a főleg sík vidéken, a nagy folyók környékén koncentrálnak a Starčevo kultúra települései. Úgy gondoljuk, hogy a Kárpát-medence egy részére továbbra is érvényesnek tarthatjuk ezt a Balkán közepén húzódó széles sávot, mint a neolitikizálódás egyik útvonulát. A Kárpát-medencét is érintő párhuzamos, ugyancsak D–É érintkezési út vonal a Sztrimon- Sztruma, és a délről, valamint ellentétes irányból a Kárpátok felől, velük párhuzamosan, ugyancsak a Duna felé futó folyók völgye lehetett a neolitikizálódás kezdetén. A Duna mai bolgár–román szakasza továbbította a korai neolitikus vívmányokat részben északra (Erdély), részben ÉNY-ra a Tisza völgye felé. Az olténiai folyók mentén és a hágókon keresztül Erdélyben, illetve a Kárpátokat megkerülve Moldvában jött létre a Criș kultúra, a Tisza-Körösök mentén történhetett a Körös kultúra kialakulása, ahonnan Baja környékéig eljutott, és hosszabb szakaszon érintkezett a nagy folyóval. A Duna-Száva-Dráva vidékéről kiindulva a Starčevo kultúra népessége vette birtokba a Dél-Dunántúlt, keleten a Sió-Sárvíz vonalát követve a Balaton déli partjáig, tovább nyugatra a Balatonba torkolló Zala folyó legészakibb pontjáig, s nyugaton az Alpok előteréig, sőt a egy nemrég felfedezett lelőhely szerint legújabbban a Balaton északi partján, a Tihanyi-félsziget tövénél is ismertté vált egy

lelőhelye (REGENYE 2005). A Duna és a nagy folyók, Dráva, Száva, Drina, stb. torkolatvidékén koncentrálódott a Starčevo kultúra meglepően nagyszámú lelőhelye.

Korábban már azt is kifejtettük, hogy a neolitikum kezdetén a három kultúrát összefogó komplexum fő vonásaiban egységes volt (KALICZ 1983; *ibid.* 1990; *ibid.* 1993). Csak később, s nem a neolitikus fejlődés kezdetén különült el a három régészeti kultúra. D. Srežović Szerbia felől vizsgálva, amelynek területét lényegében a Starčevo kultúra foglalta el, Proto-starčevonak nevezte ezt a legkorábbi neolitikus egységet (SREJOVIĆ 1971), ami azonban nem szerencsés, mivel ugyanez a fejlődési fázis a Körös és Criș kultúra területén, tehát a másik két elkülönülő kultúra esetében is hasonlóképpen megtalálható. Ezeket ugyanúgy lehetne „Donja Branjevina,” „Gura Baciului” vagy „Szarvas 23,” avagy „Protokörös” ill. „Protocriș” fázisnak is nevezni.

Jelenlegi ismereteink szerint úgy látszik, hogy amikor a magyarországi Dunántúlon a korai neolitikus közösségek megjelentek, már megtörténhetett a három kultúra elkülönülése, mivel kizárólag a Starčevo kultúra klasszikus és késői fázisába datálható leletek ismeretesek az egész nagy területen (KALICZ 1990; SIMON 1996; VIRÁG–KALICZ 2001; KALICZ–VIRÁG–BIRÓ 1998; KALICZ–BIRÓ–VIRÁG 2002; BÁNFFY 2001; REGENYE 2005). Igaz, hogy ezzel a megállapítással óvatossá kell lenni. Ugyanis a Dunántúl északi felén létrejött legelső neolitikus közösség, a *közép-európai típusú „legrégeb” Vonaldíszes kerámia kultúra elterjedése*, felfedezése után két évtizedig csak a Dunától távolabb, nyugatra és közvetlenül északra eső területekre korlátozódott, ugyanakkor ennek a kultúrának fiatalabb, klasszikus és fiatalabb fázisa Budapeستől keletre messze kiterjedő területtel rendelkezett, s ennek a fiatalabb fázisnak a keleti határa ma már véglegesnek tartható. Azonban csak a legutóbbi évek kutatásai során bizonyosodott be, hogy az idősebb Vonaldíszes kerámia a Drávaig, Muráig, és a Dunától keletre is elterjedt a Gödöllői dombvidéken, ugyanazon a területen, ahol a klasszikus fázis is megtalálható (KALICZ–KALICZ–SCHREIBER 2001 [2002], 1. kép). Vagyis a közép-európai Vonaldíszes kerámia kultúrája a kezdetektől fogva ugyanazt a területet birtokolta, mint ami a sok lelőhellyel rendelkező klasszikus fázis által körülhatárolható. Éppen ezért a dunántúli Starčevo kultúra esetében sem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a jelenleg ismert határok között esetleg a legidősebb, ún. „Protostarčevo” időszak emlékeinek meglétével is számolhatunk. Vagyis feltételezhető, hogy a neolitikum kezdetén hasonló lehetett a kora neolitikus kultúra elterjedése Ny-Magyarországon, mint a

Starčevo kultúra klasszikus és késői fázisa idején. A Dunántúlhoz legközelebb eső olyan lelőhely, ahol már a korai neolitikum legidősebb fázisának települése ismert, a Dráva torkolattal szemben, a Duna alföldi szakaszánál fekvő Donja Branjevina, amely földrajzi fekvésénél fogva is alapvetően fontos helyet birtokolt (KARMANSKI 2005). Egyúttal ez a hely a feltehetően a klasszikus fázis idején önállósodott Starčevo és Körös kultúra érintkezésének is fontos állomása. Ezen a lelőhelyen ugyanis megjelent a Starčevo kultúra Lineár B-fázisára jellemző festett kerámia is (KARMANSKI 2005, 90–97. t.). A magyarországi Dunántúltól távolabb, de hasonlóan fontos a Száva torkolatvidéke közelében fekvő Dobanovci sajnos csak csekély mérvű kutatósságú lelőhelye (TODOROVIC 1968; 1969; DIMITRIJEVIĆ 1974). Az ún. Proto-Starčevo sorába tartoznak azok a lelőhelyek, melyek főleg a szerbiai vaskapui építkezés második szakaszában folytatott ásások folyamán váltak ismertté. Ezek meglepő módon a korai időszakból az első ásási szakasz lelőhelyeivel a legsűrűbb települési hálózatot alkották (pl. SREJOVIĆ 1969; 1971; 1981; JOVANOVIĆ 1969; 1987; STALIO 1986, 27–32; VASIĆ 1986, 257–270; *ibid.* STANKOVIĆ 1986a, 447–448; 1986b, 467–468 stb.). A Vaskapu romániai oldalán is jelentős Starčevo lelőhelyek, közöttük koraiak is kerültek felszínre (pl. LAZAROVICI 1977; ROMAN–PĂUNESCU 1996; PĂUNESCU 1978). Kelet-Magyarországon egyelőre csak a nagyon hézagosan publikált Szarvas 23. lelőhely bizonyos objektumai látszanak képviselni ezt az időszakot (MAKKAY 1981; 1996).

A Starčevo kultúra dunántúli, s ezen belül a Somogy megyei településeinek vizsgálata több lényeges kérdést vet fel, amelyek megválaszolása ma még nem lehetséges. A jelenleg ismert dunántúli elterjedés kb. 16–18.000 km²-nyi területén még mindig csak 26 lelőhelyet ismerünk. Ezek közül 11 lelőhely esik a központi fekvésű Somogy megye 6000 km²-nyi területére. Nagyon valószínű, hogy ez megközelítően sem a végleges szám, hiszen Horvátországban is jelentősen, sőt feltűnően emelkedett S. Dimitrijević kutatásai óta megismert lelőhelyek száma a Száva és Dráva között, ami jelenleg K. Minichreiter szerint már 66, s ezek a lelőhelyek a Dráva-Száva-köz keleti részén sűrűsödnek (MINICHREITER 1994–95 [1997]; 2001, 201). A Duna, Dráva és a Száva által közrefogott jóval kisebb területű szerbiai Szerémségben V. Leković már 56-ra teszi a Starčevo kultúra lelőhelyeinek számát (LEKOVIĆ 1995). Ehhez jön még a Szávától délre, a Drina torkolatvidékén 1983-ig megismert 29 lelőhely (ТРБУХОВИЋ–ВАСИЉЕИЋ 1983). A földrajzi viszonyok a Dráva, Száva és Duna által határolt területen lényegében hasonlóak

mint a Dél-Dunántúlon, ezért remélhető hogy a magyarországi területen is, különösen pedig Somogy megyében, nőhet a települések jelenleg még alacsony száma, amint ez a 2002-ben ismertetett 18-ról a jelenleg ismert 26-ra emelkedett.⁴ Azért is említjük a horvátországi és szerémségi településeket, mert a Starčevo kultúrának ez a területe a leletek tanúsága szerint is a Dél-Dunántúllal hozható legszorosabb kulturális kapcsolatba. Mindezek alapján a Drávától északra (Dél-Dunántúl) és délre fekvő (horvát, észak-szerb) terület régészeti kulturális egységnek tekinthető, s ezt az egységet a környezeti körülmények hasonlósága is támogatja, ami azonban, mint alább látni fogjuk, nem zárja ki a helyi, lokális különbségek létrejöttét.

A Dél-Dunántúl neolitizálódása szempontjából legfontosabb volt tehát a Duna és a Dráva völgye. Az előbbtől a Sió-Sárvíz vonzotta tovább az első megtelepülőket É-ÉNY felé, a Dráva egész magyarországi szakaszáról pedig a jellegzetesen É-D-i irányú, csaknem párhuzamos patak völgyek nyújtottak természetes útvonalat az észak felé terjeszkedő első megtelepülő közösségeknek a már említett Balaton vonalig, illetve attól nyugatra még távolabb, a Zala folyó északi nagy kanyarjáig (2. kép 1).

Több kérdés vár választ az első neolitikus megtelepülőkkel kapcsolatban. Ezek közül a legfontosabbak egyike, hogy milyenek voltak az ökológiai viszonyok a neolitikum kezdetén a Dunántúl déli felén? A környezeti rekonstrukcióra első sorban a pollenvizsgálatok nyújthatják a legjobb támpontokat. Ezek azonban meglehetősen szerény mértékben állnak még rendelkezésünkre. Zólyomi Bálint balatoni fűráspróbáira (ZÓLYOMI 1952; 1980) alapozott vizsgálati eredményeket csak az utóbbi évtizedben jelentkező kutatók Balaton vidéki és DNY-dunántuli vizsgálatai újították meg (MEDZIHRADESKY 2001, 5–12; MEDZIHRADESKY–JÁRAI-KOMLÓDI 1996, 21–29, 337–396; JÁRAI-KOMLÓDI 1987, 37–47; CSERNY–NAGY–BODOR 1997; FÜZES 1989, 142–145, 203 stb.). Ezekből a vizsgálatokból behatóbb ismereteket szerezhetünk a környezet korai neolitikus állapotáról is. Ha megkíséreljük a pollenkronológia és a kalibrált radiokarbon kronológiai adatait összehangba hozni, az tűnik ki, hogy az atlantikus klímazóna kezdetén már elkezdődött a Kárpát-medence déli részének, így a Dunántúlnak is a neolitizálódása. Ismeretes ugyanis, hogy az Atlantikum kezdetét Kr. e. 5500-ra keltezik (bár van adat a 6000-es kezdetre is JÁRAI-KOMLÓDI 1969; SZATHMÁRY 1988, 47). Ugyanakkor a korai neolitikus kultúrák időszakára DK-Európában és részben a Kárpát-medencében is lényegében a Kr. e. 7. évezred végét és a 6. évezred első felét kapjuk meg, illetve

néhány adat a 6. évezred középső harmadára keltezhető a radiokarbon kalibrálás alapján.

A Balaton vidékén az Atlantikum első felében, vagyis a korai neolitikum idején a kevert lombos fák (tölgy, hárs, szil, bükk) pollenjei mutathatók ki (ZÓLYOMI 1952; 1980; MEDZIHRADESKY–JÁRAI-KOMLÓDI 1996, 21–29). A túlevelűek és a mogyoró is még jelentős mértékben vannak jelen ebben az időben a Balaton környékén. Ebből elég jelentős erdősődésre lehet következtetni, ami azonban még nem a későbbi maximális mértéket jelenti. Ugyanakkor már elég szép számmal vannak képviselve a nem fás növények, tehát füves szabad felületek is léteztek (feltehetően főleg a völgytalpakon futó patakok mentén), sőt néhány szórványos *Cerealia* és gyomnövény-pollen is megjelent (statisztikailag nem értékelhető), amit azonban fontos tényként kell megemlíteni. Ezzel szemben az alföldi Körös kultúra területén lényegesen eltérő volt a növénytakaró a Dunántúltól. Az Alföldön sokkal lazább fás növénytakaróval számolhatunk és jóval nagyobb volt a nem fás növények jelenléte (FÜZES 1989, 144; SÜMEGI 2003; *ibid.* 2004a, 21–32; SÜMEGI 2004b, 117–127; SÜMEGI–BODOR et al. 2004, 399–420). Legújabbán P. Sümegi és R. Kertész a Kárpát-medence kora neolitikus környezeti rekonstrukciós alapvetésükkel egyrészt a maihoz hasonló tendenciákat állapították meg, másrészt szerintük a korai neolitikus megtelepedés szempontjából a pleisztocénig visszavezethető ritmikus éghajlat változások hatására létrejött fauna és flóramozgások a Kárpát-medencét környezeti szempontból mobilis, mozaikos területté tették (SÜMEGI–KERTÉSZ 1998; KERTÉSZ 2002).

A zárt erdők ma is jellemzők a Dél-Dunántúltra, ami szinte a teljes holocén időszakában általános volt, és ez esetleg magyarázná a korai neolitikus ritkább betelepülést, és az Alfölddel szemben alacsonyabb mértékű eltartó képességet. (Lényegesen kisebb élettere volt az alföldi sztyeppe jellegű területekhez szokott, és a neolitikum kezdetétől igen fontos szerepet betöltő őstuloknak). Az is valószínűsíthető, hogy ebben az időben az erdőirtás bizonyos (jelentős?) mértékére is szükség lehetett a települések létesítésére, s talán a gabonatermesztésre kiválasztott helyeken is. Ugyanis nem valószínű, hogy a patak völgyeket kísérő partvonulatok elegendő szabad, nyílt területet biztosítottak volna ilyen célokra. Igaz, hogy egyelőre nincs elegendő közvetlen bizonyítékunk a Dél-Dunántúlról a kora neolitikus gabonatermesztésre, a kevés közvetlen és jóval több közvetett adat azonban ennek meglétét kétségtelenül bizonyítja. Egy különleges lelet a Dél-Dunántúlon talán közvetlenül is bizonyítja a termesztett gabona korai neolitikus meglétét. Kéthelyen, a Balatontól délre olyan oltártöredék került elő, amely

nagy bizonyossággal képviseli a Starčevo kultúrát, és amelynek emberfejet tartalmazó szemrészében égett gabona maradványokat figyelt meg M. Füzes (FÜZES 1989, 181–182, 11. t. 3; *ibid.* 1991, 286; SÁGI-TÖRŐCSIK 1989, 59–60, 25–26. kép; *ibid.* 1991, 76–77, 32–33. kép). Egyúttal az is megállapítható, hogy a több helyen is talált égett paticsdarabok bőségesen tartalmaznak gabona pelyvájából származó lenyomatokat, és ugyanez mondható el a kerámiával kapcsolatban is. Ilyenek nagy számban kerültek elő Lánycsokon (Baranya m.), a Starčevo kultúra településén (KALICZ 1990, 9. t.). A Körös kultúra edény- és patics-töredékein a legtöbb esetben szemmel látható a pelyva lenyomata, amelyekből számos gabona magot lehetett kipreparálni (HARTYÁNYI–NOVÁKI 1993, 5–8). A magyarországi Starčevo és Körös kultúra edényei minden fajtájának soványítására csaknem általánosan használták az apróra tört pelyvát, amely jelentős része gabonafélékből származhat. (Ezt bizonyítják az ebben a tanulmányban alább bemutatott lelőhelyek kerámialeletei is). A szerbiai Divostin és Grivac Proto-Starčevo rétegeiben a pollenvizsgálatok is kimutatták a Cerealiák jelenlétét, de égett gabonaszemek is előkerültek a telepek ásatása során (GRÜGER–BEUG 1988, 415–418). Legújabban Tiszaszőlősen a korai neolitikus objektumokból (Körös kultúra és Szatmár csoport) 1530 darab növényi maradványt, 70%-ában gabonát és hüvelyest is sikerült kiiszapolni Domboróczky Lászlónak (DOMBORÓCZKI 2005, 12). Mindezek az egyelőre hézagossá, de megsokszorozható adatok kétségtelenné teszik a gabonatermesztés széles körű ismeretét és alkalmazását a korai neolitikum idején, nem csak a Balkánon, de a Kárpát-medencében is.

A fenti kiragadott adatokból következtethető, hogy a korai neolitikum idején különböző mértékben ugyan, de kedvező környezeti körülmények jöttek létre az élelemtermelés megvalósítására a Kárpát-medencében is.

A Starčevo kultúra ismert dél-dunántúli lelőhelyeinek többsége egymástól többnyire távol fekszik, igaz hogy néhány helyen, pl. Barcs, Kaposvár és Vörs környékén kisebb csoportosulásukat ismerjük (1. kép; 2. kép 2). Az érintkezés létezett a távoli települések között, sőt a még nem neolitizálódott mezolitikus csoportokkal is fennállott a kapcsolatok valamilyen formája, amit elsősorban a helyben idegen tárgyak jelenléte, pl. a kőeszközök távolabbi területekről származó nyersanyaga bizonyít. A Bakony vidékéről származó, s messzei területeken fontos radiolarit és egyéb kőfajták, szinte minden lelőhelyen megtalálhatók (BIRÓ 2001, 91–122; *ibid.* 2002, 120–168; a korábbi irodalommal; MATEICIUCOVA 2002, 169–187). A Tokaj-Zempléni hegyvidék obszidiánját a Dél-Dunántúl korai neolitikus leletek között még nem ismerjük,

holott a kelet-szlavóniai és Szerémségi Starčevo lelőhelyeken végzett ásatások során megjelent ez a neolitikum folyamán jelentős szerepet játszó kőzet (CHAPMAN 1981, 98. kép, Nr. 35, 38, 40; KACZANOWSKA–KOZLOVSKI 1984–85, 27–31; legutóbb pedig a Dráva közeli Staro Valpovo lelőhelyen találtak obszidiánt: SIMIĆ 2007, 35), és a névadó lelőhelyen, Starčevoban is megtalálták (FEWKES et al. 1933, 47). Ezért elképzelhető, hogy az Istvándi egyik lelőhelyén talált obszidián a Starčevo időszakból származik. Különösen jelentős a Vaskapuban Lepenski Vir, ahol a korai neolitikus Starčevo-leleteket tartalmazó rétegben előfordul az északról, Tokaj vidékéről származó obszidián, együtt az Égei-tenger vidékéről idejutott Spondylusszal (SREJOVIĆ 1969, 170, 173; *ibid.* 1981, 172). Mindez azt bizonyítja, hogy a neolitikum kezdetén már kiépült távoli kapcsolatrendszer működtek, melyek esetleg mezolitikus előzményeken alapultak. (BÁNFFY 2004a).⁵

Fontos és a vitatott kérdések gyújtópontjában áll annak megválaszolása, hogy kik voltak a dunántúli neolitizálódás hordozói, mikor és hogyan történt ennek megvalósítása? Sajnos, az adatok hézagossága miatt még mindig nem tudunk megnyugtató választ adni a kérdésre. A szubjektív beállítottságnak igen nagy szerepe van abban, hogy vándorlásra, az elterjedés különböző változataira gondoljunk-e, vagy pedig a kora neolitikum önálló kialakulását tételezzük fel a Kárpát-medencében és Közép-Európa más területein. A régészeti adatok még mindig nem adnak elegendő támpontot ennek a kérdésnek objektív eldöntéséhez. Az antropológia sem nyújt egyelőre megbízható támogatást. Következtetései lényegében megegyeznek azokkal, amit a régészeti adatok alapján is levonunk. K. Zoffmann Zsuzsa a hetreogenitást, vagyis a sokféleséget hangsúlyozza a két kultúra (Starčevo-Körös) embertani anyagában, amit ő az eltérő eredetnek tulajdonít, vagyis az antropológiai sokszínűséget déli bevándorlók és a helyi populáció keveredésére vezeti vissza (ZOFFMANN 1977–78, 157–162). Az újabb természettudományos vizsgálatok, különösen a DNS kutatások hozhatnak eredményeket ennek a kérdésnek az eldöntésére. Az így nyert egyelőre kevés adatot óvatosan már Bánffy Eszter is felhasználja (BÁNFFY 2004, 383–386).

Az archaeozoológia és archaeobotanika adatait erősen vitatják egyes kutatók, amikor az összes háziállat és termesztett növény vad fajainak létezését feltételezik a Balkánon, sőt újabban a Kárpát-medencében is. (MAKKAY 1996, 38; *ibid.* 2001, 59; WHITTLE 1985, 11–12; BUDJA 1996, 73–74).⁶ Mivel újabb meggyőző véleményeket még nem ismerünk, továbbra is a régi nézetünket képviseljük. Eszerint a Kárpát-medence és ezen belül a Dunántúl

neolitizálódása egy eddig kellőképpen nem ismert, de feltételezett és újabban hitelesen is felfedezett itt élt mezolitikus népesség, és a dél felől beszivárgó(?), bevándorló(?) kisebb népcsoportok egymásra hatásként történhetett. Mint fentebb említettük, az utóbbi időkben az Alföld északi részén, a Jászságban egy mikrorégióknak tartható kisebb területen a korábban csak feltételezett mezolitikum minden fázisát képviselő számos lelőhelyet fedeztek fel és többet átkutattak (KERTÉSZ 1996, 5–34). Heves megyében, Tarnaörs határában, a Tisza északi partja közelében is rábukkantak mezolitikus lelőhelyre (KERTÉSZ 2004, 385). Kertész Róbert és Sümegi Pál szerint is a késő mezolitikus népesség kész volt a neolitikus vívmányok átvételére (KERTÉSZ–SÜMEGI 2001, 225–246), ami szerintük lényegében a Körös (és a Starčevo) kultúra életének végén történhetett. Ugyanez történt a Dunántúlon is.⁷ Azt tartjuk lényegesnek, hogy a Kárpát-medencében, a Dunántúlon is, miként a környező területeken, létezett mezolitikus népesség, mezolitikus életformával, amelynek magas szintjét főleg a Vaskapuban végzett ásatások tárták elénk. Azonban ez a népesség képtelen volt önmagától áttérni az élelemtermelő életmódra az ezzel összefüggő összes szellemi, technikai és egyéb körülményeinek ismerete nélkül. Szükség volt olyan etnikus hatásra, amely a Kárpát-medencéhez képest déli területek összes korai neolitikus ismeretét – a jellegzetes anyagi és szellemi kultúrával, az összes háziállattal és termesztett növényfajtaival – magával hozta, és átadta a helyi mezolitikus népesség egy részének, amely a Kárpát-medence déli felén élt és elfogadta ezeket az életforma váltást előidéző, illetve azzal együttjáró új vívmányokat.

Hangsúlyozzuk, hogy nem messzi területekről induló közvetlen vándorlásra gondolunk, hanem a Balkánnak inkább északi és középső részén fekvő területeire, amelyen az ún. Proto-Starčevo fázis legkorábban létrejött. Bár vitatjuk Ammerman-Cavalli-Sforza elméletét, az északra hatolás mechanikus időbeli magyarázatával, kétségtelen azonban, hogy a Balkán déli részéről észak felé haladva fiatalabbá válnak a kora neolitikum abszolút számai (AMMERMANN–CAVALLI-SFORZA 1973, 342–357). Ebből kétségtelenül lehet arra következtetni, hogy a neolitizálódás iránya dél felől haladt észak felé. Maga a folyamat azonban egyidőben egy-egy nagyobb területet érinthetett (pl. Szlavónia és D-Dunántúl). Tehát az előbbivel ellentétben nem a rámpás lineáris, hanem a lépcsős terjedést tartjuk valószínűnek. Mindez a Kárpát-medence és így Dél-Dunántúl esetében a Kr. e. 7. évezred végén és a 6. évezred elején történhetett. A neolitizálódás folyamata itt egy határvonalon megtorpant.

A Starčevo kultúrának az elmúlt két évtizedben megfigyelt és a legutóbb megrajzolt északi határvonala a legutóbbi időkig véglegesnek látszott, azonban legújabban felfedezték a tihanyi lelőhelyet a Balaton északi partján (REGENYE 2005). Ugyanezen időtől fogva merül fel az a kérdés, hogy mi az oka ennek a határzónának, amit az ökológiai körülmények látszólag nem indokolnak. Bár nem sokan foglalkoztak ezzel a lényeges kérdéssel, mégis különböző magyarázatok születtek. A leglényegesebbek egyike szerint az északabbra élő feltételezett mezolitikus népcsoportok nem vették át a neolitizálódás vívmányait s megakadályozták a Starčevo, illetve a Körös kultúra északabbra hatolását, ahol egy egészen más jellegű kultúra létezett (KALICZ 1983, 110–120; *ibid.* 1983; *ibid.* 1993, 56; *ibid.* 1995, 92; KALICZ–MAKKAY 1977, a korábbi irodalommal; MAKKAY 1996, 39–41; *ibid.* 2001, 59, 64–68). A másik magyarázat szerint klimatikus okok akadályozták az első termelőgazdálkodást folytató korai neolitikus kultúrák északabbra haladását, mivel ott már összességükben hiányoztak a délebbre megszokott környezeti feltételek a legelső élelemtermelés létrejöttéhez (PAVÚK 1980, 171–173; 1996). A mai legelfogadhatóbb magyarázatban Sümegi Pál és Kertész Róbert a környezeti tényezők által létrehozott „közép-európai-balkáni agroökológiai akadályt” tekinti az északi határvonal létrejöttének (SÜMEGI–KERTÉSZ 1998; *ibid.* 2001, 405–415; KERTÉSZ–SÜMEGI 2001, 225–246, a korábbi irodalommal; KERTÉSZ 2002, 281–304; SÜMEGI et al. 2003, 51–56). Átfogó tanulmányuk, meggyőző érvelésük összefoglalását csaknem szószerint idézzük. A különböző, éghajlat, talaj, hidrológiai stb viszonyok együttes hatására kialakult környezetben „...a balkáni éghajlati és környezeti hatás periferiájára kerülő mediterrán kulturális és gazdasági gyökerű közösségek ökológia csapdába kerültek, terjedésük a Kárpát-medencében észak felé haladva lelassult, majd a közép-európai-balkáni agroökológiai barrier mentén megállt”. A szerzők szerint a perifériai akadálytól északra élő mezolit vadászcsoporthoz közel kerültek a kora neolitikus népességhez, és „...időt kaptak ahhoz, hogy átvegyék az újkőkori technikai és gazdasági újításokat, mielőtt kulturálisan, gazdaságilag és demográfiailag asszimilálódtak volna a balkáni neolitikus közösségekbe.” A mi korábban már hangoztatott véleményünk is megegyezik a szerzők záró következtetésével. Eszerint „a határvonaltól délre lévő mezolitikus közösségek azonban kulturálisan és demográfiailag is beolvadtak a mediterrán típusú neolitizációs folyamatba, kivéve azokon a helyeken, ahol az izoláció hosszabb-rövidebb ideig megmaradt (pl. Vaskapu). Úgy tűnik, hogy a közép-európai-balkáni agroökológiai akadály, „barrier” alapvető szerepet ját-

szott abban, hogy a határvonaltól északra egy teljesen más arculatú, a *helyi körülményekhez alkalmazkodó új neolitik kultúra jött létre.*” A szerzők megállapításait a jelenlegi ismeretek birtokában elfogadhatjuk. Korábbi munkáinkban ezt az akadályt, „barriert” a balkán–égy régió és a más típusú közép-európai régió találkozási zónájának tekintettük. A balkán–égy régió északi periferiájáig eljutó kisebb vándorlást tételeztünk fel, ettől északra azonban, amely a közép-európai Vonaldíszes kerámia kultúrájának a területe, már csak kéte-lyekkel gondolhatunk vándorlásra, inkább a neolitikus vívmányok átadására, átvételére (KALICZ 1980; *ibid.* 1983, 110–121; *ibid.* 1993, 92; *ibid.* 1995, 56). Újabban azonban többen is további vándorlást tételeznek fel. Különösen erős hangsúlya van az utóbbi feltevés-nek Bánffy Eszternél (BÁNFFY 2004a). Szerinte a Starčevo kultúra népeisége a Balaton környéki mezolitikus populációval összeolvadva lett az alapja a leg-idősebb (kialakuló) Vonaldíszes kerámia kultúrájának, s ez a kultúra, melynek legkorábbi képviselőit Szentgyörgyvölgy-Pityerdombon és a Bécs melletti Brunnban találták meg, északra vándorolva alakította ki a középeurópai Vonaldíszes kerámia kultúráját. Az így létrejött nagy kiterjedésű régészeti egység valamivel fiatalabb, mint a Pityerdomb és Brunn lelőhelyek kultúrája, és inkább csak a régibb Vonaldíszes kerámia elnevezést használják rájuk. A valóban leg-idősebb Vonaldíszes kerámiát képviselő lelőhelyek kerámiája nemcsak idősebb, de különbözik is tőlük, egészen Starčevo jellegű és összetéveszthető vele.

A Starčevo kultúra települési területével kapcsolatos ismereteink jelentős változáson mentek keresztül a 70-es évek kezdete óta. S. Dimitrijević úttörő munkássága alapján akkor még a Dráva vonalánál húzta meg a kutatás a kultúra északi elterjedési határát (DIMITRIJEVIĆ 1974, 1. kép). A magyar amatőr kutatók, Molnár Sándor és Eöry Béla Kaposvár-Deseda, Mernye, Dombóvár-Gunaras, Kaposfüred, Szentlászló stb. felfedezői, Rózsás Márton a Barcs-doleci leleteket gyűjtötte össze (a leleteket felhasználta KALICZ 1990). Ecsedy István és Kalicz Nándor Lánycsónon végeztek kisebb leletmentést (ECSEDY 1978; KALICZ 1978; KALICZ 1990). Kalicz Nándor Becsehely I-lelőhelyen találta meg a Starčevo kultúra objektumait (KALICZ 1978–79b, 202). A 70-es években fedezték fel a Starčevo kultúra lelőhelyeit a Dunántúl déli részén, így Somogy megyében és közvetlen közelében. A Balatonhoz közeli Sármelléken, a topográfiai I. lelőhelyen Kalicz Nándor és Sági Károly figyelték meg a Starčevo kultúra objektumát (BAKAY et al. 1966; KALICZ 1978–79a).⁸ Ezek alapján vált a második világháború előtt a Medinán (Tolna m.) gyűjtött három edény a Starčevo kultúra jellegzetes leletévé, és vált okafogyottá a Medina típus elkü-

lönítése (KALICZ–MAKKAY 1972); KALICZ 1990, 92–93). A 90-es években Rózsás Márton talált 2 új lelőhelyet Istvándi (Somogy m.) határában, és gyűjtötte róluk az itt bemutatott leleteket (10–17. kép). Ecsedy István jelentős telepleleteket és temetkezést mentett Siklósnál (Baranya m.) 1999-ben (DUNÁNTÚLI NAPLÓ 1999), 2003–2004-ben Kreiter Eszter és Tokai Zita Mária bővítették a Starčevo kultúrával kapcsolatos ismereteket a fentebb említett, korábban megásott lelőhelyen, Becsehelyen (Zala m.) végzett leletmentéssel (KALICZ et al. 2007). P. Barna Judit pedig Sormás határában (Zala m.) tárta fel a Starčevo kultúra néhány objektumát 2002–2003-ban (BARNA 2005, 17–20), és figyelte meg egy objektumát ugyan-ebben az időben Zalavár (Zala m.) belterületén.⁹ Bánffy Eszter 2001-ben a rómaiak által szétdőlt telep-ásatási szórványaként gyűjtött késő Starčevo leleteket tette közzé (BÁNFFY 2001). A felfedezett lelőhelyek száma egyre bővül. Ezáltal világossá vált, hogy ennek a korai neolitikus kultúrának az elterjedése jelentősen túllépte a Drávát. A 80–90-es években az is bebizonyosodott, hogy a Starčevo kultúra lelőhelyei a Balaton vonaláig megtalálhatók (SÁGI–TÖRŐCSIK 1990, 59–60). Eöry Béla társaival Sármellék újabb lelőhelyeit ismertette (EÖRY et al. 1991, 8–11, 5–18. t.);¹⁰ Mógáné Aradi Csilla Vörs-Máriaasszony-szigeten (Somogy m.) bukkant rá a Starčevo kultúra településére és végzett rajta leletmentő feltárást (MÓGÁNÉ-ARADI 1992, 26–27), majd később T. Biró Katalin és M. Virág Zsuzsanna, valamint társaságukban Kalicz Nándor 1999–2000-ben kisebb feltárással folytatták a település részletesebb megismerését. (M. VIRÁG–KALICZ 2001, 151–187; KALICZ–VIRÁG–BIRÓ 2001, 265–279; KALICZ–BIRÓ–VIRÁG 2002, 15–26). Legutóbb Somogyjárdnál, Kaposvártól északra találták meg a Starčevo kultúra lelőhelyét (FEKETE et al. 2005, 31. lelőhely). A Balatontól nyugatra, még északabbra, a Zala folyó északi hajlatában. H. Simon Katalin és Horváth László András Gellénházán (Zala m.) bukkant rá leletmentése során a kultúra objektumaira (SIMON 1996; HORVÁTH–SIMON 2003, 26–35). A Balatontól északra pedig meglepetésként a Tihanyi-félsziget nyakánál találtak jellegzetes Starčevo kerámiát tartalmazó objektumot (REGENYE 2005). Jelenlegi ismereteink szerint jelenleg Gellénháza és Tihany képviseli a Starčevo kultúra legészakibb lelőhelyeit. Az elterjedésnek a fentebbiekben ismertetett északi határa feltételezhetően jelentősen már nem változik meg.

A lelőhelyek száma ugyan megnőtt a Dél-Dunántúlon, és Horvátországban, legújabban 66 lelőhelyet ismerünk K. Minichreiter kutatásai nyomán, mégis feltűnő, hogy a nagy folyók torkolatvidéki területeinek kivételével, meg sem közelíti a Körös kultúra alföldi

lelőhelyeinek számát. Egyelőre ellentét feszül az eddigi alacsony lelőhelyszám és Kalicz Nándornak még a 70-es 80-as évek fordulóján megfogalmazott véleményével, amely szerint a dél-dunántúli Starčevo kultúra játszotta a legfontosabb szerepet a közép-európai Vonaldíszes kerámia kultúrájának a kialakulásában (KALICZ 1978–1979a). Még hangsúlyosabb lesz az ellentmondás, ha a lelőhelyek kiterjedését és intenzitását vizsgáljuk. Az újabb adatok is azt mutatják, hogy hiába a növekvő lelőhelyszám, a lelőhelyek sűrűsége, amelyek mindegyike települést jelent, meg sem közelíti a Körös kultúráét. Ebben véleményünk szerint elsősorban az ökológiai körülmények játszanak szerepet, amelyek közül a dél-dunántúli nagy erdőkkel borított dombvidékeket említhetjük, melyek csak nehezebb munkával tehetők lehetővé a korai agráréletmód kialakulását, mivel az ér- és patakmenti fás növények nélküli területeken nem lehetett nagy felületeket felölelő földművelést folytatni, és jelentős fairtásra is szükség lehetett. Ezzel is magyarázható, hogy nemcsak kevés a települések száma, de ezek mérete és intenzitása is messze elmarad a Körös kultúra telepeinek méretétől és intenzitásától. Igaz, hogy a Zala megyei Becsehely I (Bükkaljai dűlő) és Sormás-Török öldek kivételével eddig a Dél-Dunántúlon sehol nem történt nagyméretű feltárás. Becsehelyen az 1976. évi kutatás után (KALICZ 1990, 34–35) a 2003–2004-ben végzett nagy felületű ásatások meglepetése éppen az volt, hogy az egy hektárnyi területen a későbbi idetelepülők (DVK, Sopot, Balaton-Lašinja és urnamezős kultúrák) által erősen megbolygatott Starčevo település kiterjedése alig haladta meg a 60–80 m-es átmérőt. Még feltűnőbb, ezen a területen is egészen ritkán helyezkedtek el az objektumok, amelyek mind kicsinyek voltak nem túl sok leletanyaggal. A Dél-Dunántúlon és főleg a nyugati kétharmad részén szinte kivétel nélkül ez tapasztalható. Sormáson és a Somogy megyéhez tartozó Vörsön is hasonló jelenséget figyeltek meg.

Munkánkban Rózsás Márton barcsi és a közeli Istvándi két lelőhelyén, valamint Molnár Sándor (és Eöry Béla) által Kaposvár-Desedán végzett gyűjtésének leleteit vizsgáljuk, mint a dél-dunántúli Starčevo kultúra jellegzetes képviselőit. Azért is tartjuk fontosnak e leletek részletesebb megismertetését, hogy eloszlassuk a zavart, és igyekezzünk kiküszöbölni azt a káros hatást, amit a „tapolcai csoportnak” nevezett dilettáns egyveleggel okoztak neves régészeti kutatók.¹¹ Egyúttal szeretnénk bemutatni azt a lehetőséget, hogy még a nem ásatáson, hanem a felszínen hitelesen gyűjtött leletek is mennyi új információt rejtenek magukban a kora neolitikus Starčevo kultúra megismeréséhez.

A fentebb említett lelőhelyek közül Kaposvár-Deseda, Barcs-Dolec, Istvándi-Józanhegy és Istvándi-Kenderföld leleteit mutatjuk be. Bár a Dél-Dunántúlon az egyelőre kevés hiteles lelet ellenére a Starčevo kultúra két fejlődési fázisának leletei különíthetők el, egy-egy lelőhely mégis egységesen képviseli egy-egy meghatározott fázis vagy típuscsoport leleteit. Először a klasszikus vagy középső fázis emlékeit képviselő barcsi leleteket ismertetjük. A Dráva egykori árteréből kiemelkedő enyhe dombháton Rózsás Márton gyűjtötte össze a talajegyenetés során előkerült leleteket, amelyeket a barcsi Dráva Múzeum őriz.

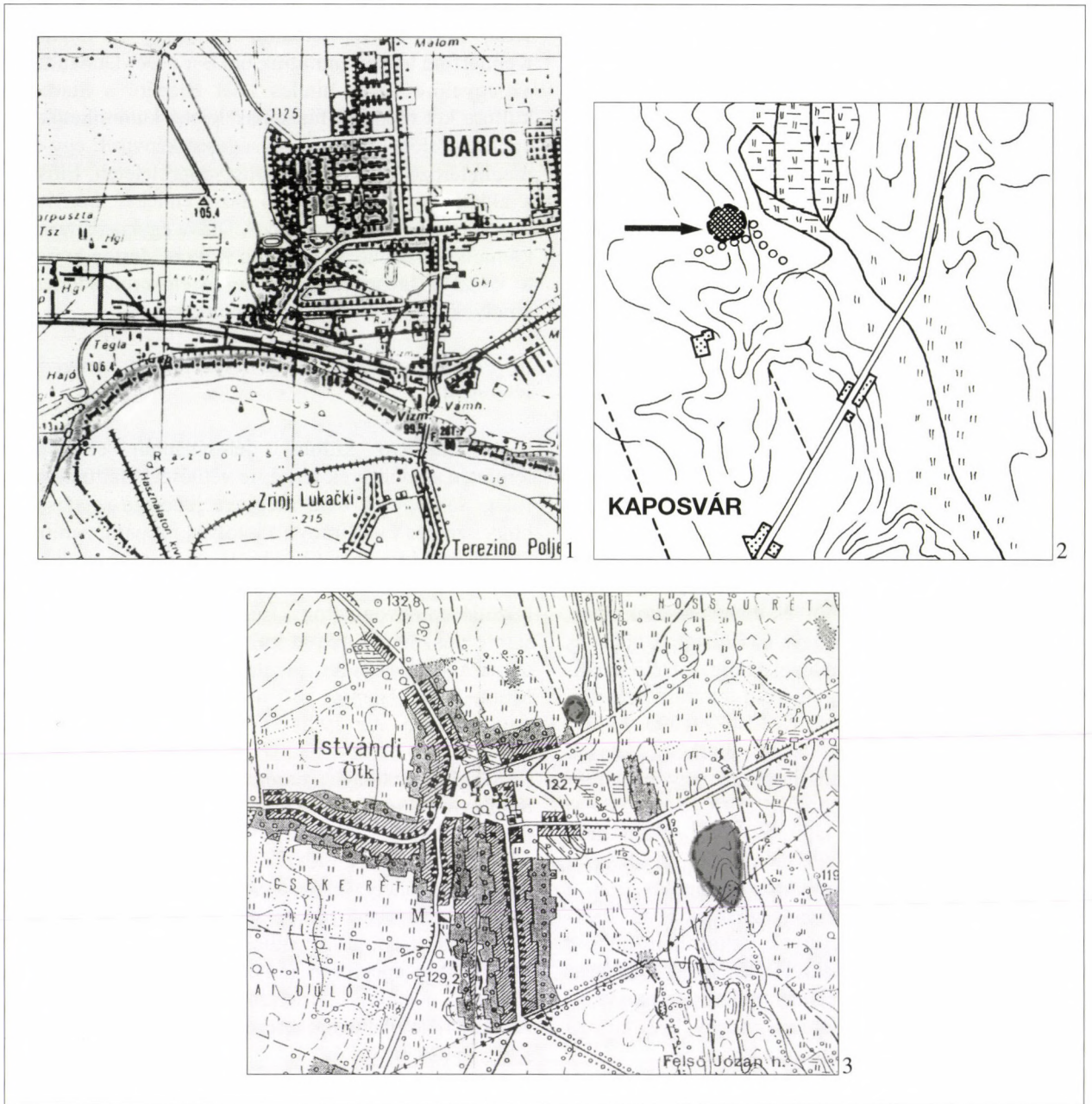
Az elterjedési terület és a lelőhelyek és geográfiai viszonyai

A Starčevo kultúra dél-dunántúli elterjedési területén a lelőhelyek térképre vetítésével feltűnik az a főleg Somogy és Zala megyére jellemző sajátosság, hogy számos É–D irányú vízfolyás fut párhuzamosan Dráva és Mura felé (2. kép 1). Ezeket az ereket és kisebb-nagyobb patakokat ugyancsak párhuzamosan húzódó dombvonulatok kísérik. Ez a jellegzetesség szinte vonzotta Starčevo kultúra kisebb népcsoportjai északra húzódását és megtelepedését a Dráva és a Mura felől. Jelenleg 26 lelőhelyet ismerünk Magyarországon. Az 1990-es 11 lelőhellyel (KALICZ 1990),¹² és Bánffy Eszter 8 lelőhelyével szemben (BÁNFFY 2004a)¹³ napjainkig jelentősen nőtt a Starčevo kultúra ismert lelőhelyszáma, 1995-ig 15-re (KALICZ 1995, Abb. 2),¹⁴ majd 2005-ben – mely adat itt jelenik meg először –, 26-ra emelkedett. Ezek közül 9 lelőhely fekszik Somogy megye területén, (lásd az elterjedési térkép számozása szerint) Barcs-Dolec (13), Istvándi-Józanhegy (14), Istvándi-Kenderföld (15), Kaposfüred (11), Kaposvár-Deseda (12), Vörs (7), Kéthely (8), Mernye (9), Somogyjád (10). Az ismertetett leletek terepbejárás és felszíni gyűjtés során váltak ismertté.

A tanulmányunkban szereplő Somogy megyei lelőhelyek

Barcs-Dolec (3. kép 1)

Barcs központjától északnyugatra mintegy 1 km-re a Dráva síkja magasabb, többnyire észak-déli irányú dombháttakkal és völgyekkel tagolt felszínbe megy át. A dombokat az agyag alapkőzetten homokos lösz fedi, és nagyrészt erdővel borítottak. A völgyekben ma már csak időszakosan csordogáló kis patakok és erek húzódnak. A Dolec „beszélő” földrajzi név, a horvát őslakosság nyelvén ugyanis „kis völgyet” jelent. Ezt a völgyet az itt kanyargó Kapaszkodó-folyás hozta létre,

3. kép Starčevo lelőhelyek helyszínei. 1: Barcs-Dolec; 2: Kaposvár-Deseda; 3: Istvándi-Józanhegy, Istvándi-Kenderföld
 Fig. 3. Venues of Starčevo sites: 1: Barcs-Dolec; 2: Kaposvár-Deseda; 3: Istvándi-Józanhegy, Istvándi-Kenderföld

mely valaha nyilván jelentősebb vízfolyás lehetett. A dombosodás délnyugati oldalát 1977-ben erdőtelepítésre előkészítve legyalulták. Mintegy 80 cm mélységig forgatták át a talajt, ekkor kerültek elő a kora neolitikus leletek. Mivel a lelőhelyet már csak a munka befejezése után tudtuk bejárni, egy kis gödör anyagának kivételével a felszínről gyűjtött szórványokról beszélhetünk. Feltétlenül megemlítendő, hogy a lelőhely közelében még három kisebb településfolt

lehetett megfigyelni, ezek egyike valószínűleg a lelőhelyhez tartozik, a másik kettő anyaga már a DVK jellegzetes leleteit tartalmazta. Jelen állapotában a területet erdő fedi, megfigyelésre ma már nincsen mód. A leletanyag – mely nagyobb részt kerámiatöredékekből és kőeszközökből áll – a Dráva Múzeum régészeti gyűjteményében található, és egy része már korábban közlésre került (KALICZ 1990, 34, 53–71).

Kaposvár-Deseda (3. kép 2)

A város ÉK-i széle közelében húzódik a csaknem É–D-i irányú Deseda-patak nem túl széles, mocsaras völgye. A patakot eléggé tagolt magas löszpart kíséri. Ahol a völgy összeszűkül, mintegy 15–20 m magasságban, a domb lankás oldalán más korok emlékeivel együtt a Starčevo kultúra leletei is megtalálhatóak a felszínen. Az első mély-szántás nyomán igen sok kerámia került a felszínre. Ezeket gyűjtötte össze Molnár Sándor. Még közös helyszíni szemlénk során is számos Starčevo-cserepet találtunk egy 50 m átmérőjű felületen. Feltehetően egy nagyobb objektumból (gödörből) forgatta ki a szántás a leleteket. A leletek sűrűsödését máshol nem figyelhettük meg. Ezért az is feltételezhető, hogy egy kis település nyomait örzi a dombhát, vagy pedig igen ritkásan települt be, ahol az objektumok távol lehettek egymástól (KALICZ 1990, 36, 74–77).

Istvándi-Józanhegy (Domjánpuszta) (3. kép 3)

1996-ban a Barcs városi Földhivatal munkatársai néhány kerámiatöredéket hoztak be Istvándiból a Dráva Múzeumba. Ezek közül egy kis oldaltöredék a kora neolitikus kerámiákra jellemző anyagösszetételt és szerkezetet mutatta. A terepbejárás során nyilvánvalóvá vált, hogy a töredék a Starčevo kultúra telepét jelezte, mely Istvándi község temetőjével átellenben, a 6-os főútvonal déli oldalán helyezkedik el. Két kisebb patak, a Gyöngyös, és a ma Halastói-árok néven ismert erecske egykor kiterjedt árterének szélén, az ártérbe benyúló lapos földnyelv déli lankáján – főként szántás után – számos kerámiatöredék és őrlőkö-darab gyűjthető. Az agyagos-löszös altalajra itt futóhomok települt, melyen 4–5 elszíneződött foltban sűrűsödnek a kerámiatöredékek. A domborzati viszonyok alapján feltételezhető, hogy a telep közelében egy másik kisebb vízfolyás is csatlakozott a patakba, így az egykori település keletről és délről élő víz határolta szögletben állhatott. A felszínen gyűjtött leletek között – a kerámiák és a kőeszközök mellett – import anyagok, vörös festékrögök (vasoxid) és obszidián is előfordul. Említést érdemel, hogy a területen megtalálhatjuk a Balaton-Lašinja kultúra leleteit is.

Istvándi-Kenderföld (3. kép 3)

Az 1998-ban, terepbejárás során megtalált lelőhely az Istvándi-Józanhegyi teleptől mintegy 800 m-re északra helyezkedik el. A már említett Halastói-árok árterének szélén húzódó, megközelítőleg észak-déli irányú alacsony dombhát délkeleti lankáján néhány patocsos folt jelzi a Starčevo telep helyét. Az előző lelőhelyektől eltérően a talaj felső rétege itt szürkés színű, melyet akár a terület folyamatos lakottsága nyomán kialakult, szerves anyagokban gazdag, hu-

muszos talaj is okozhat. A lelőhely elhelyezkedése szinte teljesen megegyezik az előző lelőhelynél ismertetettel, itt is keletről és délről víz határolta telepről beszélhetünk. Az északi oldalon az ártért egy ma már feltöltődött betüremkedése határolja, amelyben egykor talán szintén víz állhatott. Mivel a neolitikum e tájra jellemző hidrológiai viszonyairól kevés ismeretünk van, nem tudható, hogy a többnyire észak-déli irányú dombhátak közti völgyek melyikében volt élő vagy időszakos vízfolyás, és hol gyűltek össze pangó vízfoltok. A mintegy 1 km hosszan húzódó lelőhelyen legalább nyolc korszak települt (részben) egymásra, így a kerámiák kivételével a leletanyag egy része (kőeszközök) nem különíthetőek el egymástól. A Starčevo kultúra leletei az alacsony dombhát déli végén, kis felületen gyűjthetők. Megemlíthető, hogy e lelőhelyen is találtunk vörös okker rögöket és obszidiánt is.

A leletanyag ismertetése

A leleteket a lelőhelyek időrendi sorrendjében ismertetjük. Tipológiailag legidősebbnek Barcs-Dolec határozható meg (1. és 2. kép 2, 13. lelőhely). Ez a klasszikus Starčevo-időszak (4–6. kép), S. Dimitrijević szerint a Linear B-fázis (DIMITRIJEVIĆ 1974). Ezt követi a Kaposvár-Desedánál (1–2. kép 2, 12. lelőhely) gyűjtött leletanyag, mely a késő Starčevo-időszakba sorolható (7–9. kép), de talán nem a legkésőbbibe, hanem a Dimitrijević szerinti (Girlandoid)-Spiraloid A-fázissal vagyis a Barcs, valamint Istvándi két lelőhelye közötti átmenettel lehet azonosítani. Ezután következik Istvándi két lelőhelyéről származó leleteinek bemutatása (1–2. kép 2, 14–15. lelőhely), mely helyek a legkésőbbi Starčevo időszakot, vagyis Dimitrijević szerinti Spiraloid-B fázist képviselik (10–17. kép). Mivel a leletanyagot csak a kerámia képviseli, ebből kíséreljük meg levonni következtéseinket.

A kerámia általános jellegzetességei

Kerámiatechnika. A lelőhelyek kerámiájára egyöntetűen jellemző a szerves, pelyvás soványító anyag alkalmazása, melyhez eltérő mértékben homok is társulhatott. Ez a sajátosság egyformán megfigyelhető az idősebb barcsi, és a legfiatalabb istvándi leleteken is. A kisebb és a nagyobb méretű edények esetében is csak a felület kiképzése, és az edények mérete alapján tehetünk különbséget finom és durva kerámia között. A *finom kerámia* körébe a kisebb méretű edények utalhatók, melyeknél általános gyakorlat a gondosan simított, illetve a polírozott felület. Igen ritkán figyelhető meg finom, egyenletesen elkent híg agyagmáz

(szlip) alkalmazása a kisebb edények felületén. A *nagyobb méretű, durva kerámia* közé sorolt edények felületét általában vastagon felhordott és ujjakkal huzigált agyagmassza borítja (rákent barbotin, Schlickwurf), de ritkán előfordulnak közöttük a részlegesen simított felszínű példányok is. Minden edénytípusnál megfigyelhető az edénybelső gondos elsimítása is. Az edények színe általában vöröses vagy sárgás világosbarna, gyakran szürkés, sötétbarna foltokkal. Az edényégetési technikával összefüggő sajátosság az edénytöredékek törésfelületében megfigyelhető rétegződés az edényfal külső és belső felületének színe általában megegyező, vörös vagy világos barna, míg a kettő között eltérő színű, leggyakrabban sötétszürke vagy fekete sáv húzódik (ez az ún. „szendvics-technika”), ami az égetési technika következménye.

Edényformák. A fazekasság eddig ismert termékei igen kevés formát képviselnek, inkább egy-egy forma jelenik meg több változatban.¹⁵

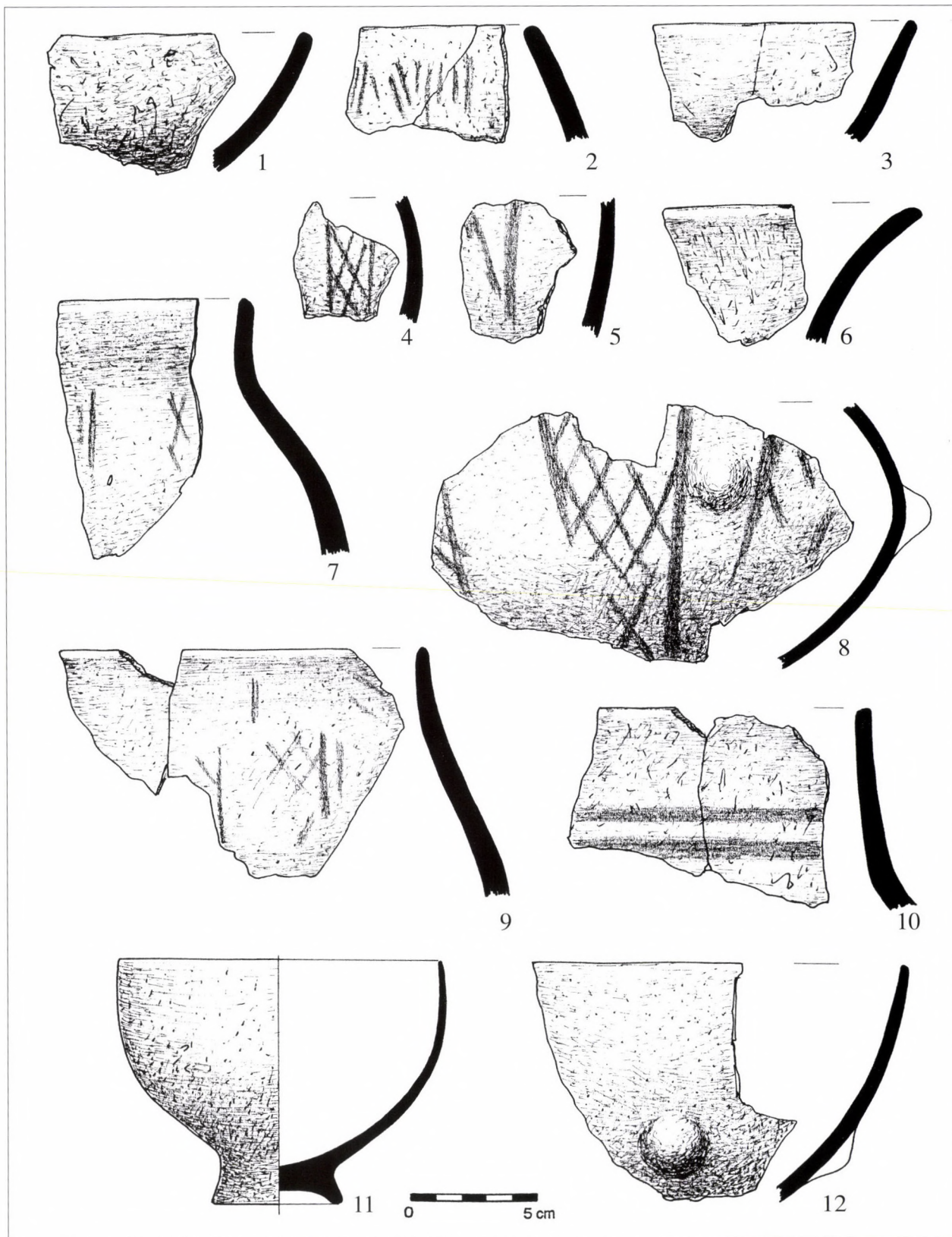
Finom kerámia. Ez a megnevezés mint már említettük, nem annyira technikai finomságot, hanem inkább a méretet, a vékonyabb falvastagságot és a gondosabb felületi kidolgozást jelenti. Minden fázisban ide tartoznak a kelyhek, csótalpas, talpgyűrűs és talp nélküli tálak, kisebb csuprok, csészék. A *durva kerámiát* a vastagfalú, nagyméretű fazekak, amfórák, nagy tálak és ún. puttonyedények képviselik.

Barcs-Dolec leletei

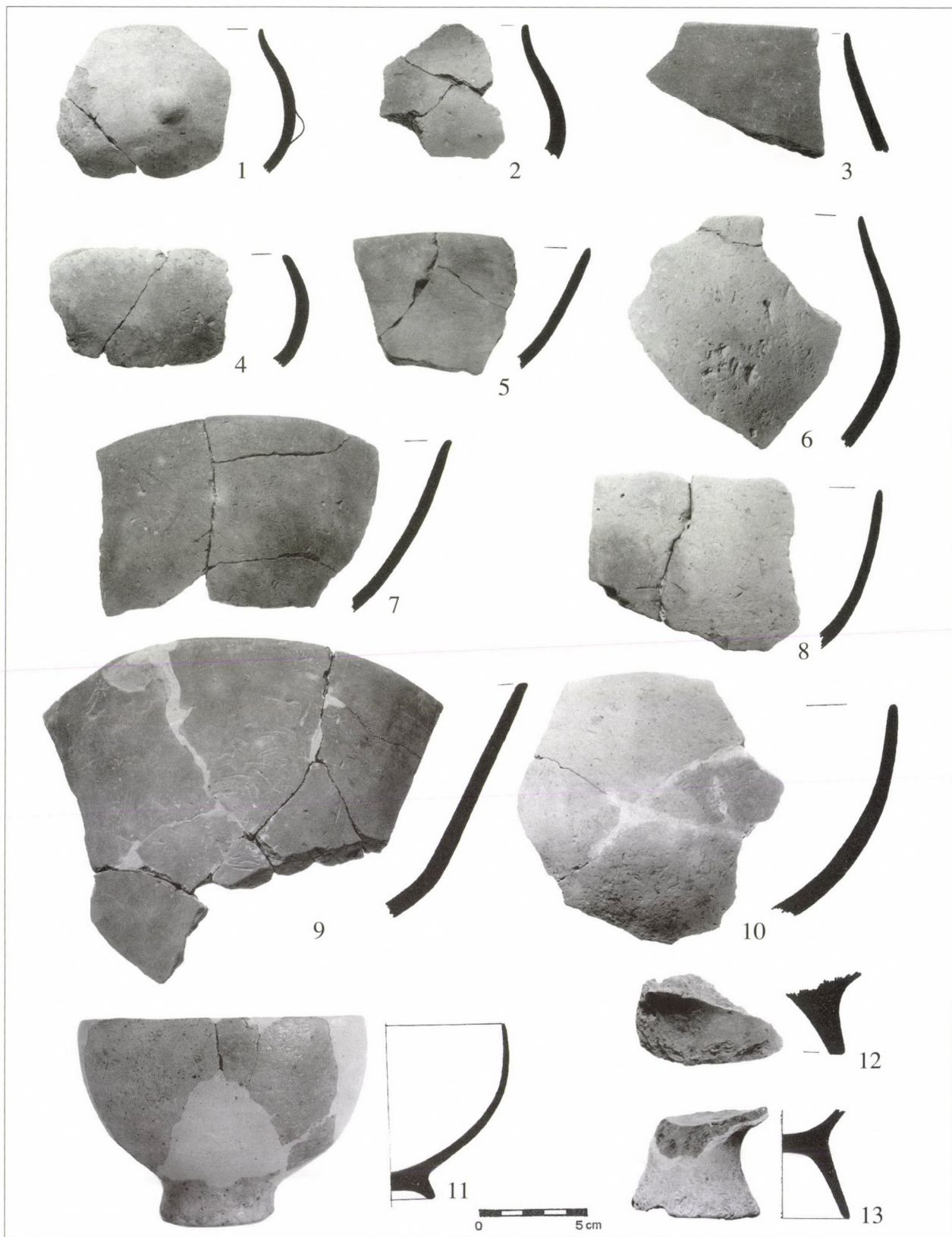
A finom kerámia. A finom kerámia leggyakrabban előforduló leletei a *kelyhek, csótalpas, talpgyűrűs és talp nélküli tálak.* Egy talpgyűrűs tál kivételével (4. kép 11) a kisméretű edények peremes oldaltöredékei tartoznak ehhez a típushoz. A peremátmérő általában 15–20 cm között állapítható meg. A kelyhek és a tálak többféle megformálása figyelhető meg. A kelyhek közé soroljuk a behajló, ívelt peremű és mindig legömbölyített oldalú edényeket (5. kép 1–3, 6). Az S-profil különböző mértékű lehet. (4. kép 7–9; 5. kép 1–3, 6). A tálak pereme kihajlik és oldaluk félgömb alakúan megformált (4. kép 1, 3, 11–12; 5. kép 7–11). Ritkán előfordul a behúzott peremű tál is (4. kép 2; 5. kép 4). Kivételes a tál bikónikus formához közelítő kialakítása (4. kép 8). Ismeretlen edényformához tartozott az ívelten kihajló peremmel ellátott darab (4. kép 6). *Palack alakú edény* része lehetett a hengeres nyaktöredék (4. kép 10). Az enyhén csonkakúpos csótalpak (5. kép 12–13) egyaránt tartozhatnak a kelyhekhez és a tálak egy részéhez. A talpgyűrűk egyöntetűen a tálak tartozékai (4. kép 11; 5. kép 11). A bemutatott edények felülete kívül-belül gondosan simított, és megfigyelhető a polírozás nyoma is. Díszítésük általában a hasrészen elhelyezett bütyök (4. kép 8, 12; 5. kép 1). Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az éles hastörésű

edények hiányoznak Barcson. A barcsi finom kerámia legfeltűnőbb jellegzetessége az edényfestés, mely több töredéken is előfordul (4. kép 1–2, 4–10). A felületet vékony vörös bevonat borítja, és erre festették sötétbarna vagy inkább fekete színnel a mintázatot. Ez a Starčevo Linear B-fázisnak megfelelő minta. A hosszán, függőlegesen lenyúló ék alakú keskeny szalagokat ferde hálóminta vagy ferde párhuzamos keskeny sávok töltenek ki. Hasonlók Magyarországon eddig csak a Baranya megyei Lánycsókön kerültek elő, amely lelőhelyet Kalicz ugyancsak a Linear B-fázisba sorolta (KALICZ 1990, 59–64, 12. t.). Egyedi minta az egyik hengeres nyakon párhuzamosan futó két sötét szalag (4. kép 10).

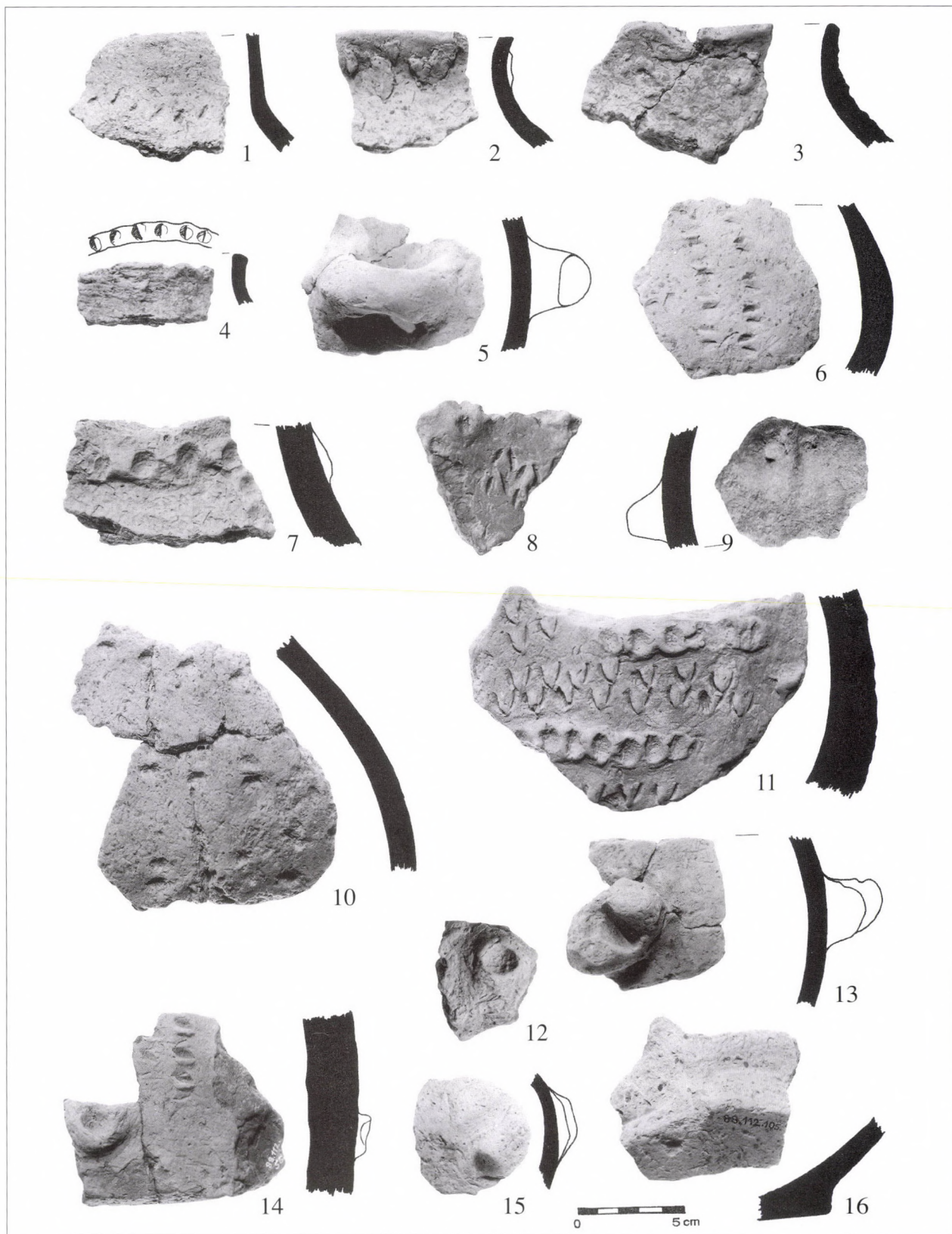
Durva kerámia. Ez a minősítés sem a minőségre vonatkozik, hanem a nagyobb méretre és a vastag „szendvicses” edényfalra és főleg a felület durva kiképzésére. Belsejük mindig gondosan elsimított. A nagy edényeket gabonamagvak, és egyéb ételféleségek, valamint folyadék tárolására és erjesztésére használhatták. Ide soroljuk a *fazekakat* vagy *amfórákat*, valamint a „*puttony alakú edényeket*”. Ez utóbbiakat a töredékek alapján nem tudjuk ezen a lelőhelyen a fazekaktól elkülöníteni, de a korszak más lelőhelyein megvannak (6. kép 1–16). A barcsi nagy edényeknek a töredékek tanúsága szerint többnyire ovális vagy ritkábban gömbtestűk volt, alacsony, hengeres, tagoltan vagy ívelten illeszkedő nyakkal (6. kép 1–3). Peremük olykor bevagdalt, vagy benyomkodott (6. kép 4). A nagy edények alja erősen tagolt vagy megvastagított (6. kép 16). Hasukon többnyire vízszintes állású két vastag fülük van (6. kép 5), de gyakoriak az erőteljesen kettévágott, vagy ujjal kettéosztott vízszintes állású ovális bütykök (6. kép 9, 13, 15). Ez a bütyökformálás ebben az időben jelentkezik először és a Vonaldíszes kerámia kultúrájában is jellegzetes, főleg az idősebb fázisban. Ezen kívül vannak kerek, közepükön mélyen benyomott bütykök is (6. kép, 12). A bütyköknek a nagy edényeken nem díszítő, inkább technikai szerepük volt. A Linear B-fázis „durva kerámiájának” egyik fő jellegzetessége a felszín kialakítása. Mindenek előtt általános a durvítás, az elsimítás nélküli rücskös felszín, amely hatást a kis agyagmassza csomók szabálytalan felhordása fokozza. Ebben a fázisban kezdődött ez a felszín kialakítási eljárás, amely később általánossá és szinte szabályossá vált (6. kép 1–4). Ekkor azonban még csak kezdeti nyomai vannak az itt-ott ujjal huzgált, rendszertelen, és csak a késői fázisban szabályos, szinte kannelura szerű barbotin (Schlickwurf) alkalmazásának. Talán már a díszítés is szerepet játszott a vízszintes, függőleges és ferde lécek gyakoriságában, amelyek ujjbenyomással tagolva általánosak a dunántúli Starčevo körben (6. kép 7–8, 11), és Horvát

4. kép 1–12: Barcs-Dolec. Starčevo kultúra, festett kerámia leletei
 Fig. 4. 1–12: Barcs-Dolec. Starčevo Culture, painted pottery finds

5. kép 1–13: Barcs-Dolec. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 5. 1–13: Barcs-Dolec. Starčevo Culture, pottery finds

6. kép 1–16: Barcs-Dolec. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 6. 1–16: Barcs-Dolec. Starčevo Culture, pottery finds

országban is (MINICHREITER 1992, 1. t. 1–3, 3. t. 2, 4). A bemélyített, vagyis körömmel bevágott és ujjhegygel benyomott díszítés viszonylag gyakori előfordulása tapasztalható a barcsi leletanyagban. Sűrűbben és ritkábban egyaránt borítják a nagy edények felületét (6. kép 1–3, 6, 8, 10, 11, 14). A barcsi gyakoriságuk inkább a lelőköriülményeknek köszönhető, mivel ez a díszítésmód nem általános a Starčevo kultúrában.

Kaposvár-Deseda leletei

A lelőhelyet a véletlenszerűen gyűjtött és ásott(?) leletanyag alapján a Starčevo Linear B- és Spiralooid B-fázis közötti átmeneti időre, esetleg a késői fázis elejére keltezzük.

A *finom kerámia* formái között a *kelyheket* és *tálakat* tudjuk meghatározni. Gyakoribbak a gömbölyded, behúzott szájú, függőleges felső részű, illetve enyén S-profilú tálak és kelyhek (7. kép 2–4, 7, 9, 12–13). A Lineár B-fázissal ellentétben ezek a formák már számos esetben éles vagy élesedő hasvonallal fordulnak elő, ami inkább a késői fázisra jellemző (7. kép 5–6, 8, 11, 14–16). A csőtálpak alacsonyak (9. kép 1–2) vagy talpgyűrű szerűek (8. kép 4). Időnként a hasrészre átfűrt kis bütyköket raktak fel (7. kép 10; 8. kép 5). A karcoláshoz hasonló sekély függőleges besimítás is megjelent ebben az időszakban (7. kép 4a–b), ami ugyancsak késői jelenség nemcsak a Starčevo kultúrában, (KALICZ 1990, 76; GARASÁ-NIN 1971, Nr. 57; VETNIC 1974, 12. t. 7–9), de a Körös kultúrában is, ahol igen gyakori (MAKKAY 2000, 311–325). Sőt, az ismertett díszítésmód öröklődött a dunántúli régibb (DNY-szlovákiai) Vonaldíszes kerámia készítésénél is (KALICZ 1978–79a, 22–23, 27, 3. t. 2a; MAKKAY 1978, 7. t. 7a–c; 8. t. 1a–d; 9. t. 1–3; 10. t. 1–2, stb.; PAVÚK 1980, 5. kép 1–5; 6. kép 1; 13. kép 1–7; 27. kép 1–7).

A *durva kerámia* között is kevés forma határozható meg. Leginkább *nagyméretű fazekak* töredékei ismertek behúzott szájjal, enyhe S-profillal, erősen profilált alsó résszel (8. kép 7–14; 9. kép 3–15). A díszítés vagy inkább a felületi kiképzés már jóval jellegzetesebb. Az általánosabb, helyhez és időhöz nem köthető lécdísz említhető a desedai lelőhelyről, melyet benyomkodással vagy bevagdálással tagoltak (9. kép 3, 6). A lécdíszek között különlegesnek számít egy nagy edény töredéke, amelyen két elhegyesedő, ívelt borda látható, amelyek talán egy szarvasállat reliefszerű tartoztak (8. kép 13). Megjelent az érdes, rücskös külső rendszertelen húzógállással (8. kép 11–14; 9. kép 7, 13–14), ami inkább a Lineár B-fázisra volt jellemző (Lásd Barcs-Dolec), de emellett már feltűnt az ujjal húzógállt függőleges kannelura szerűen rákent barbotin (Schlickwurf) jellegű felületi megmunkálás is, ami a késői időszak fő jellemzője (9. kép 4–5, 10, 11, 15). A

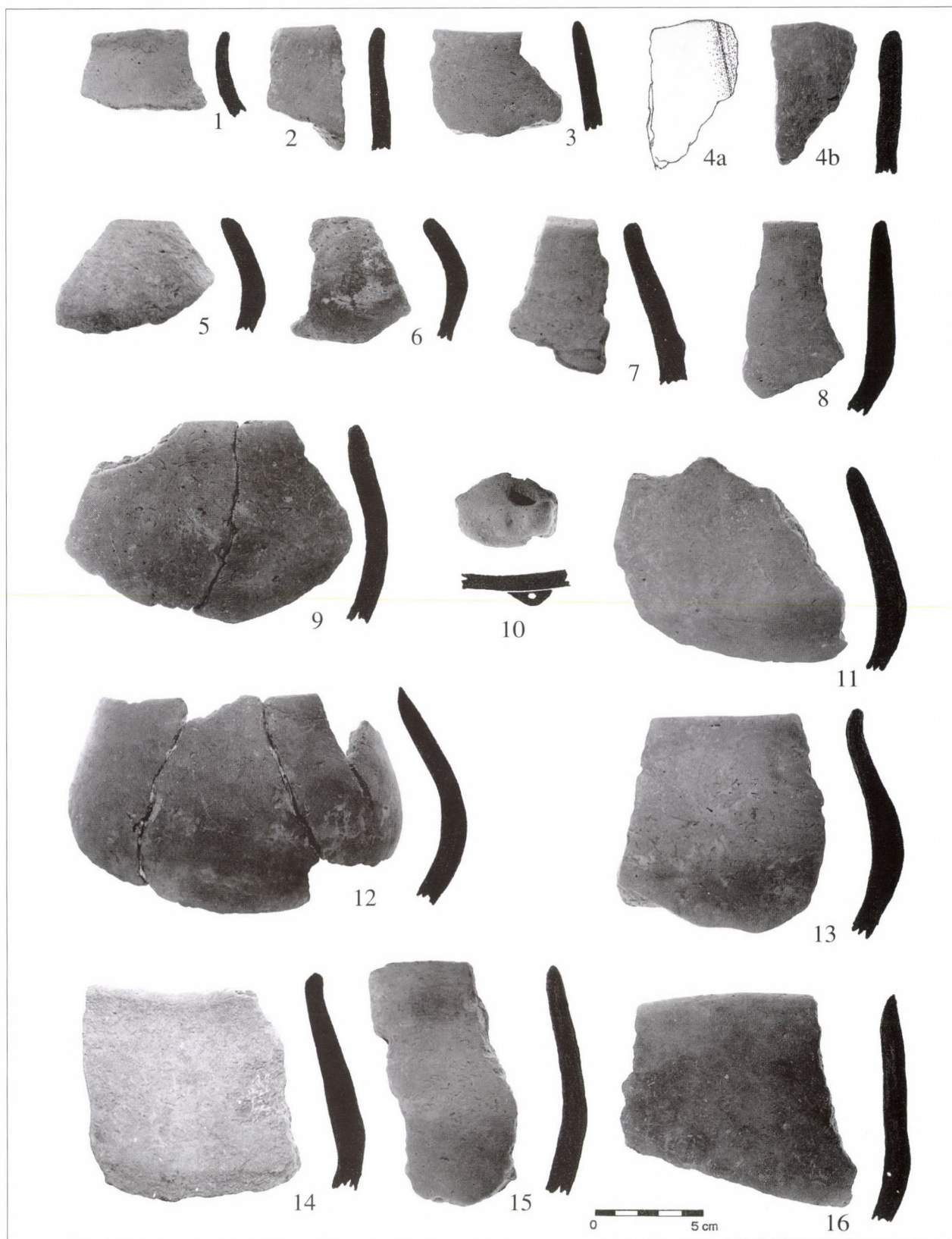
rákent, és ujjal húzógállt agyagmassza által létrehozott barbotinos külső általános, kizárólagos alkalmazása csak a Dél-Dunántúl keleti részén figyelhető meg a Starčevo kultúra késői időszakában (KALICZ 1990, 35. t. 6–12; 36–38. t; 42. t; BÁNFFY 2001). Kaposvár Deseda ebben a vonatkozásban is átmeneti helyzetet képvisel, mert megvannak a rátapasztott barbotinnal ellátott töredékek is (8. kép 7, 9, 10; 9. kép 9, 12). A bemutatott és a még bemutatásra váró jellegzetességek azt jelzik, hogy a Dél-Dunántúl keleti és nyugati területe között fennállt az érintkezés. Annak ellenére azonban, hogy mindkét területen szórványosan előfordul a másakra jellemző rákent (Schlickwurf), ill. a rátapasztott, csomós barbotin, mégsem szorította ki egyik sem a durva kerámia helyben jellemző felület kialakító módját.

Istvándi-Józanhegy leletei

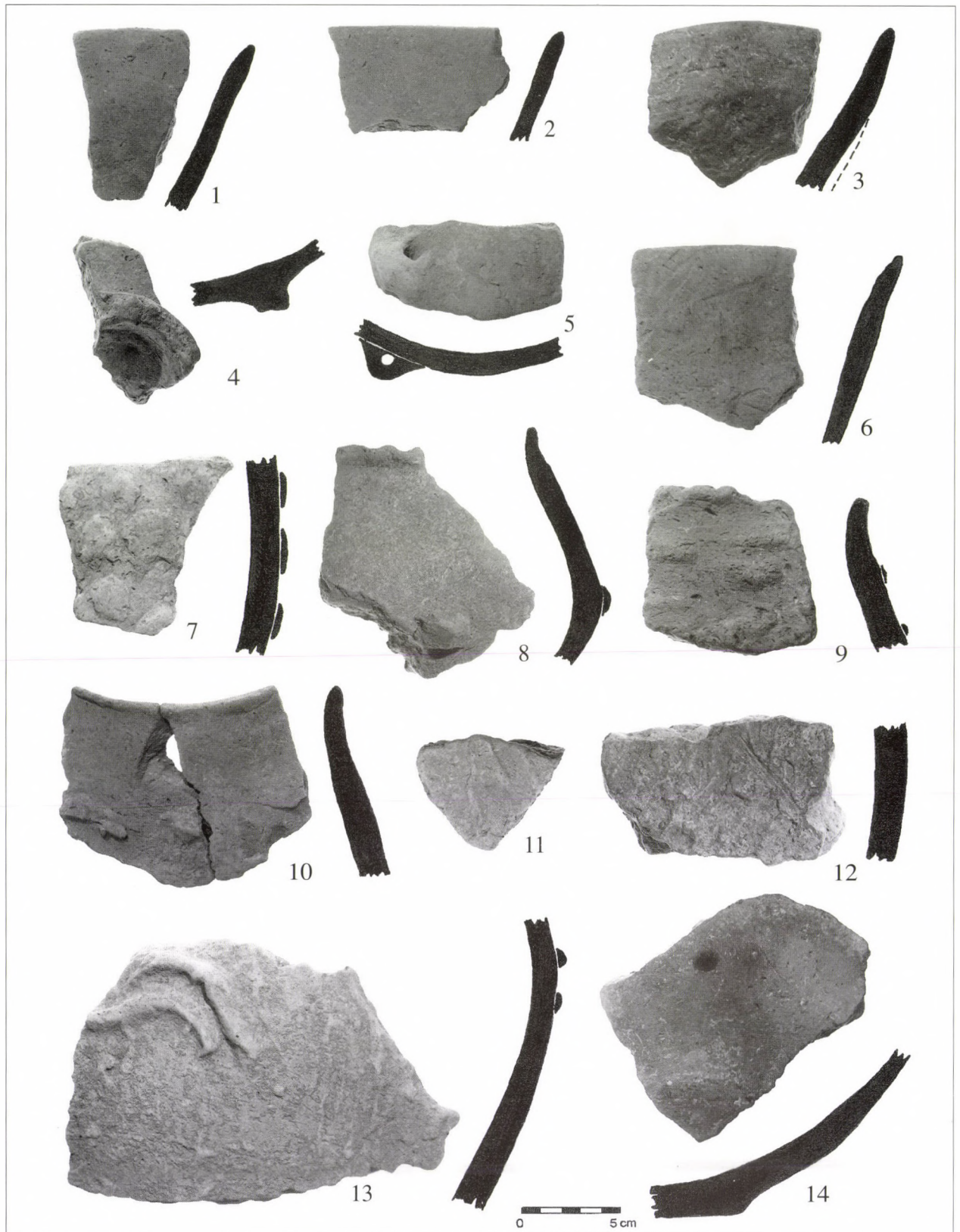
A Dráva folyótól északra, kb. 15 km távolságban fekvő lelőhelyről gyűjtött több száz cserép feltehetően hű képet nyújt a fő edénytípusokról. A finom kerámia formái és a durva kerámia külső megmunkálása alapján a leleteket a Starčevo kultúra késői, Spiralooid B-fázisára keltezzük.

A *finom kerámia* leggyakoribb formáit itt is a *kelyhek* és *tálak* képviselik. Jellemző a befelé dőlő felső rész, többnyire enyhén ívelt vagy ritkábban meredeken befelé dőlő peremmel és legtöbbször éles törésű hasvonallal, ami miatt az edények kettős kónikus formát kapnak (10. kép 5–9, 11; 11. kép 1–9). Emellett megvannak még a legömbölyített, enyhén S-profilú, behúzott szájú formák is (10. kép 1–4, 14). Előfordulnak a kissé domborúan ívelt kónikus tálkák (10. kép 12–13). Sima felületükön a hasélre tapasztva olykor kis bütykök figyelhetők meg (10. kép 10–11, 13; 11. kép 4–5). A kelyhekhez általában alacsony kissé kónikus csőtálp vagy talpgyűrű csatlakozott (11. kép 10–15). Az edények felülete többnyire sötét-szürke, vagy feketés, gondosan elsimított vagy fényezett. Néhány töredék vörös bevonattal volt ellátva, ezeken a fekete festés nyomai is észrevehetőek. Egy töredéken lehet ferde párhuzamos sávok nyomát sejteni. A fényképeken sajnos nem látszik sem a bevonat, sem a festés jelenléte.

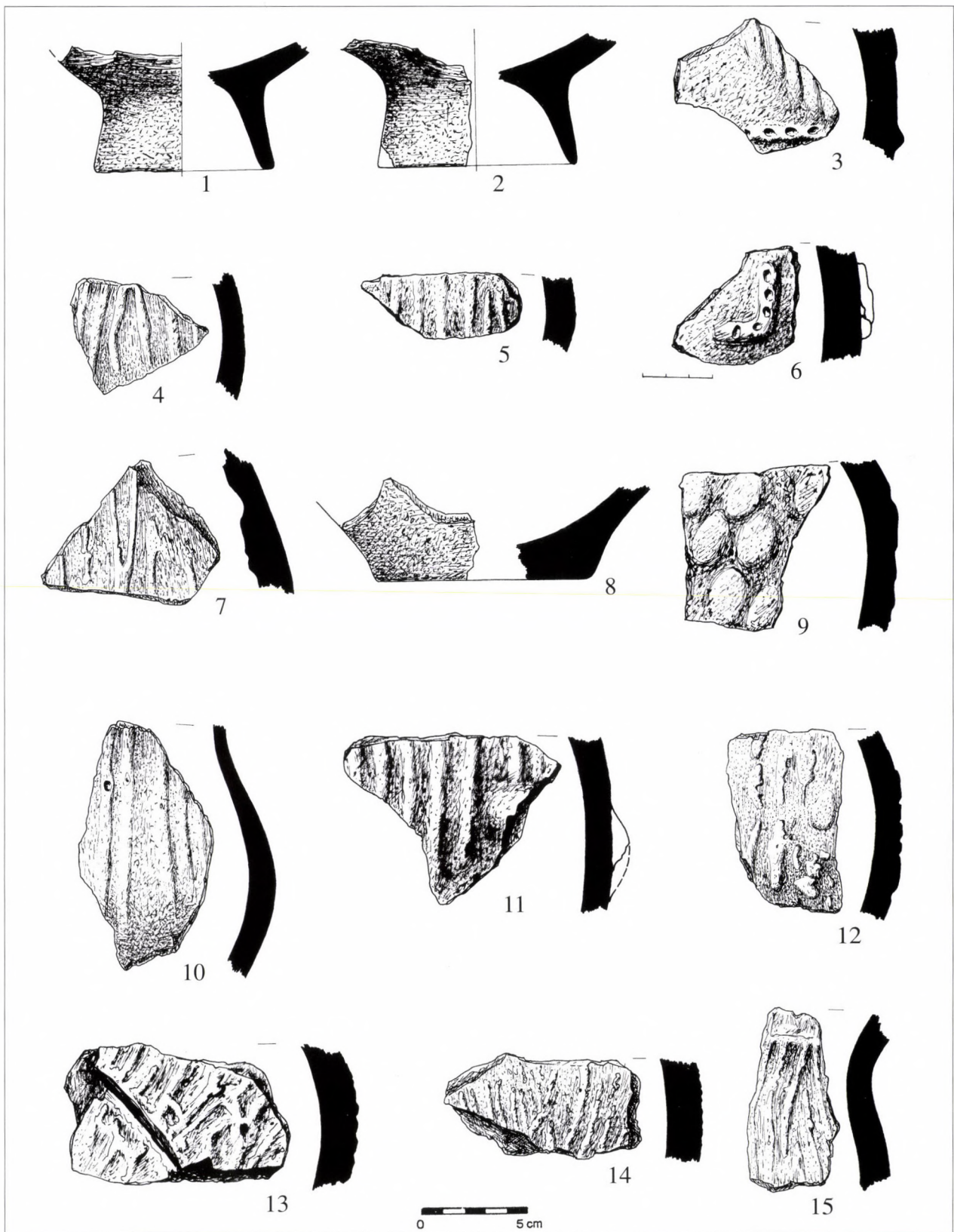
A *durva kerámia* cserepeit leginkább az általános *fazék* vagy *amfóra*, esetleg *puttony alakú edény*, ritkábban a nagyobb *tálak* körébe utalhatók. Nagy méretük miatt ezek törtek leginkább olyan kis darabokra, ami miatt csak sejtethetjük valódi formájukat. A fazekaknak és a körükbe sorolt amfóráknak, puttonyoknak többnyire ovális vagy gömbölyded alakjuk lehetett (12. kép 4–16; 13. kép 1–20; 15. kép 1–17; 16. kép 1–15). A nyak-, illetve a perem kiképzésében már változatosságot figyelhetünk meg. Vannak széles

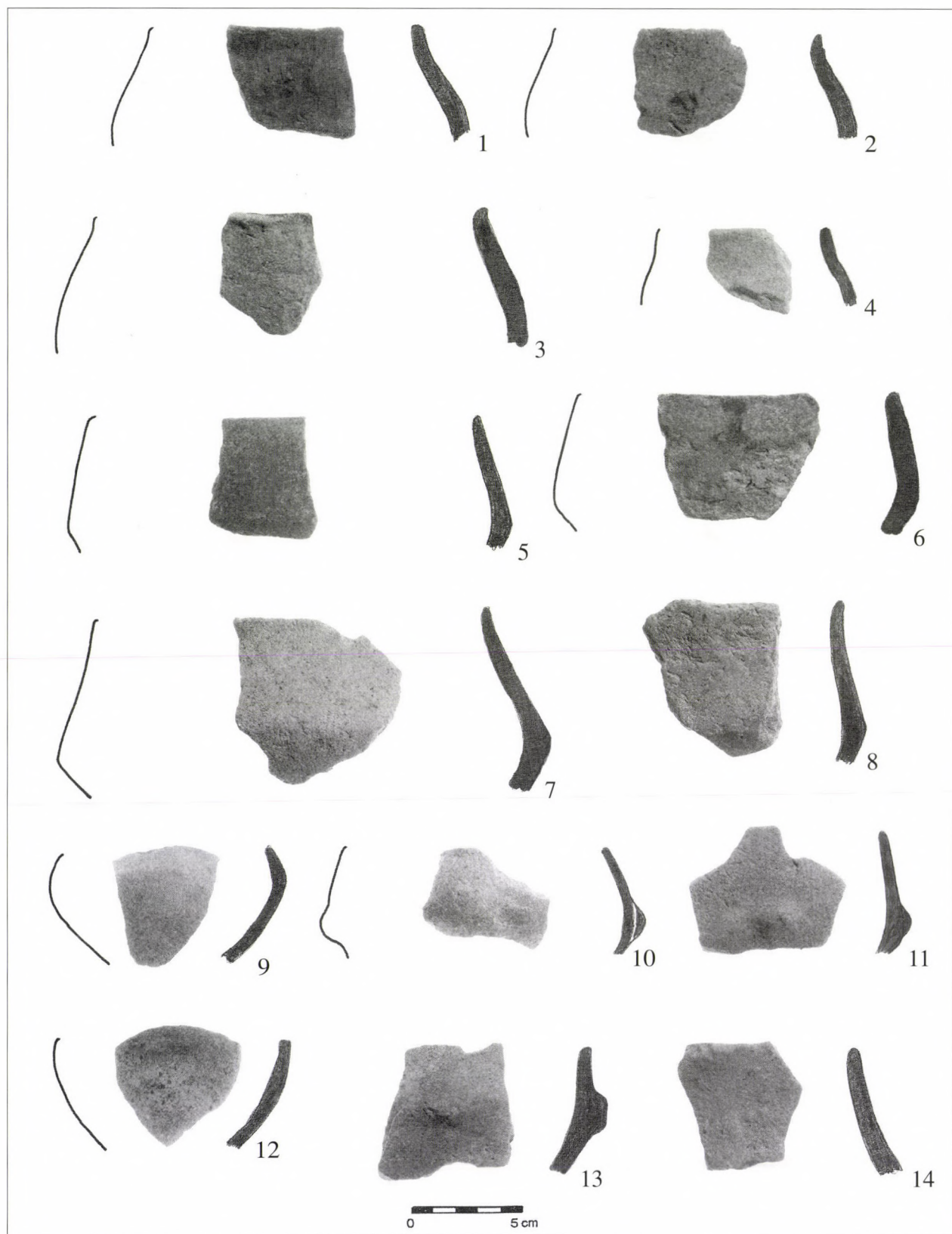
7. kép 1–16: Kaposvár-Deseda. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 7. 1–16: Kaposvár-Deseda. Starčevo Culture, pottery finds

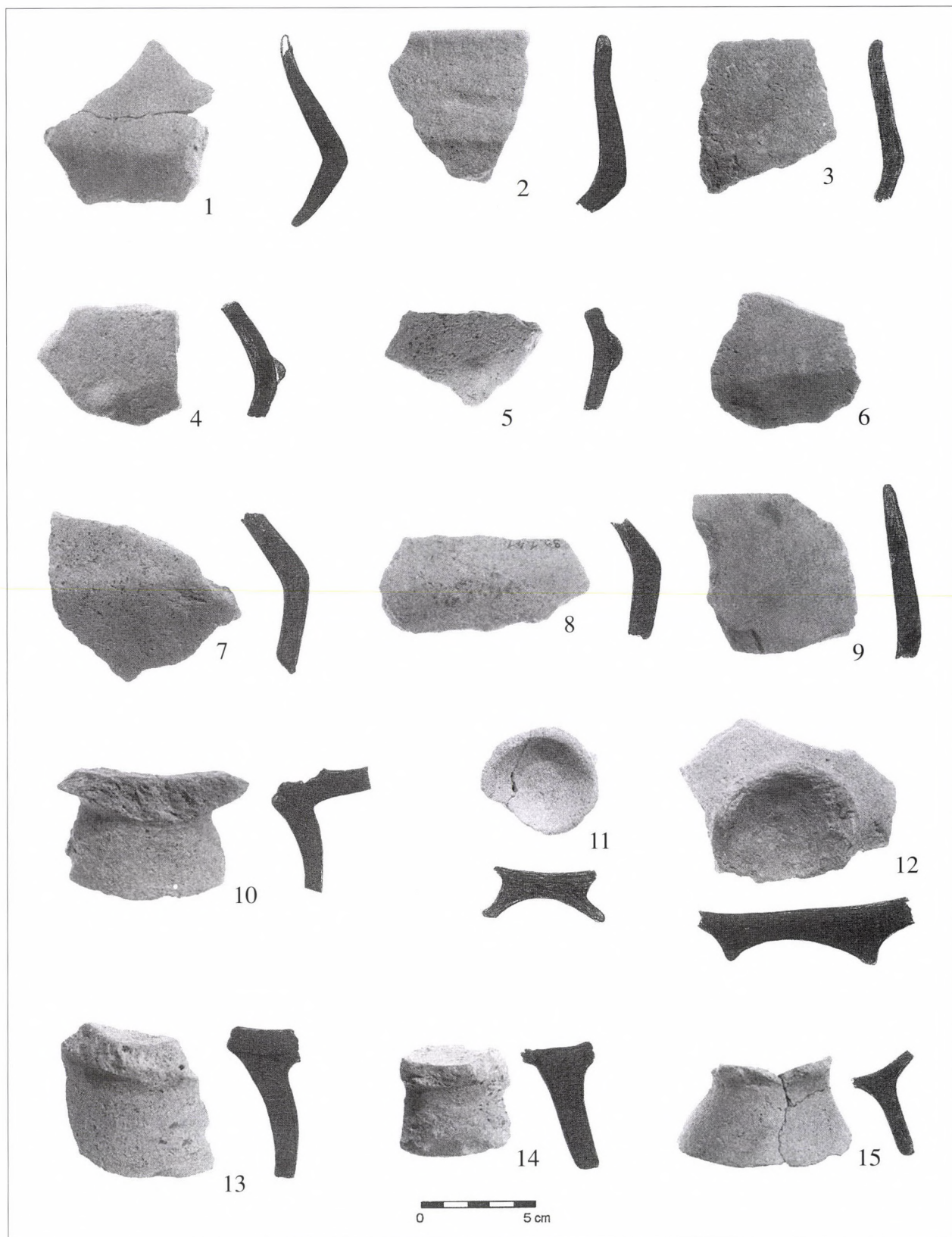
8. kép 1–14: Kaposvár-Deseda. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 8. 1–14: Kaposvár-Deseda. Starčevo Culture, pottery finds

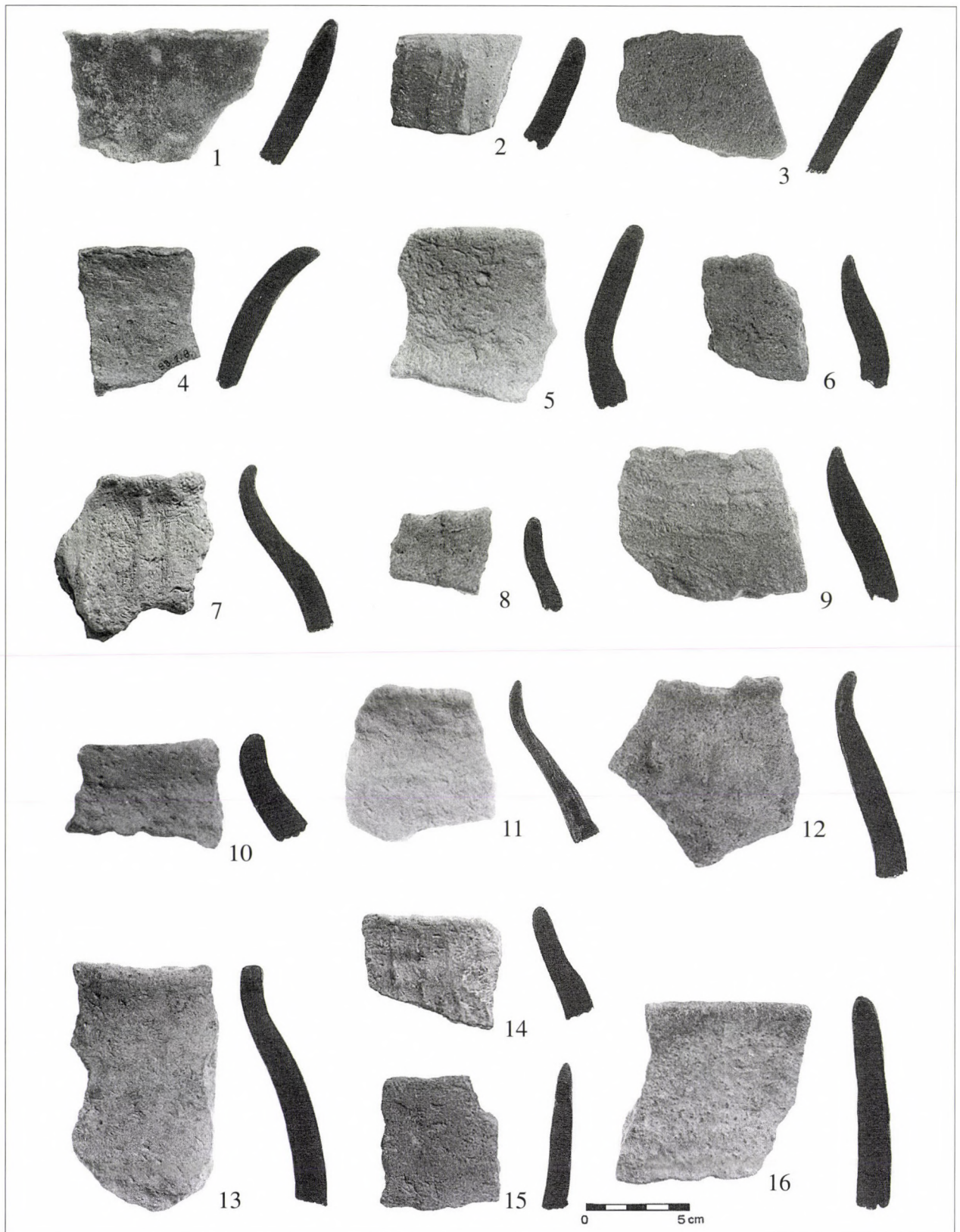
9. kép 1–15: Kaposvár-Deseda. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 9. 1–15: Kaposvár-Deseda. Starčevo Culture, pottery finds

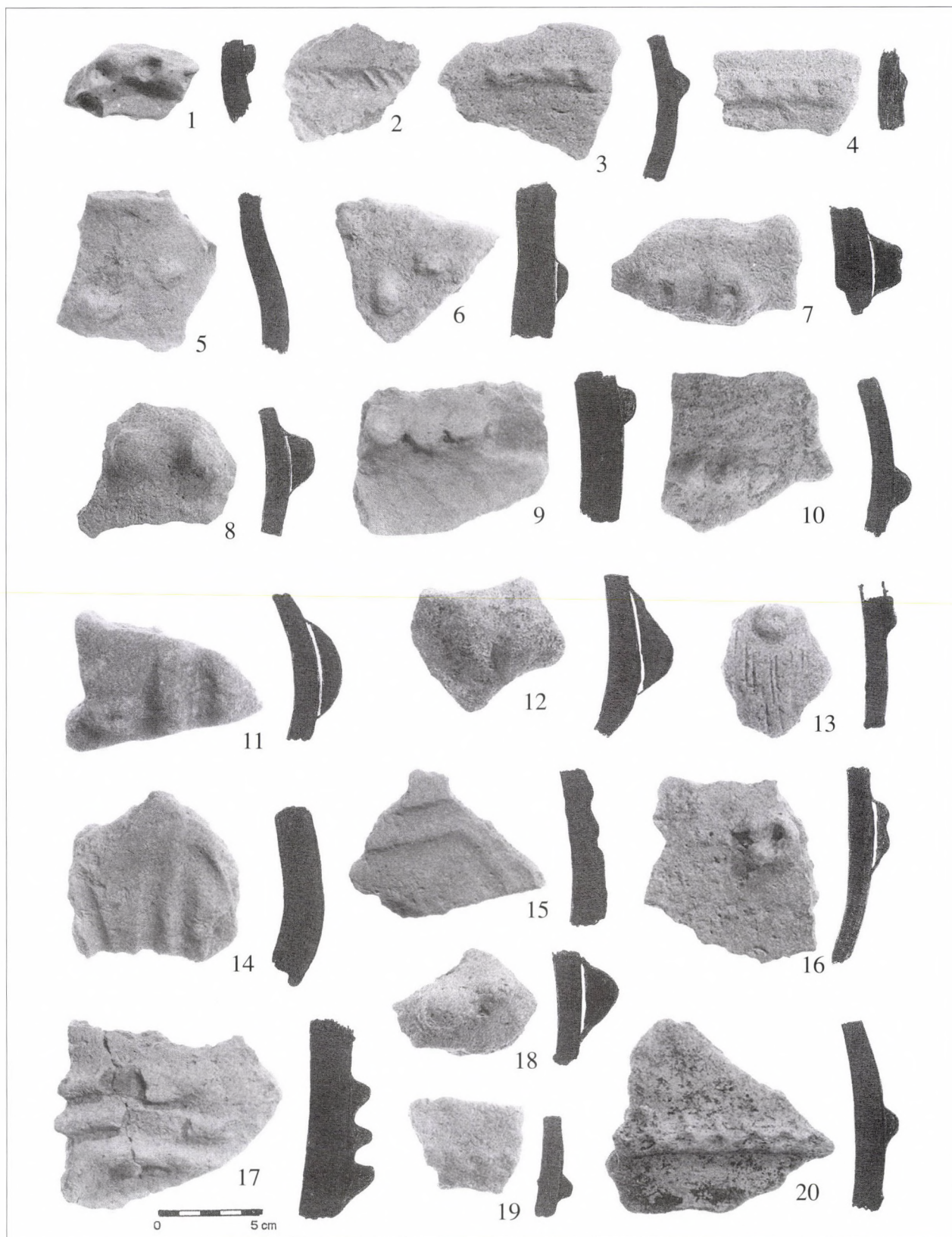
10. kép 1–14: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 10. 1-14: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

11. kép 1–15: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletek
Fig. 11. 1–15: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

12. kép 1–16: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletei
 Fig. 12. 1–16: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

13. kép 1–20: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra. kerámia leletek
Fig. 13. 1–20: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

ívben kihajló peremű fazekak (12. kép 4–5), befelé dőlő felsőrésű fazekak enyhe S-profillal, rövid nyakkal (12. kép 7–8, 10–13), nyak nélkül (12. kép 6, 9), és meredeken befelé dőlő peremmel vagy függőleges nyakkal (12. kép 14, 16). A néhány vízszintes illetve függőleges nyílású fület a fazekak hasára vagy a puttonyedények alsó és felső részére erősítették (15. kép 1–2, 4). A nagyobb tálaknak meredek vagy kissé domborúan ívelt kónikus formájuk van (12. kép 1–3, 15). A sokféle bütyökről a felületi megmunkálás során emlékezünk meg.

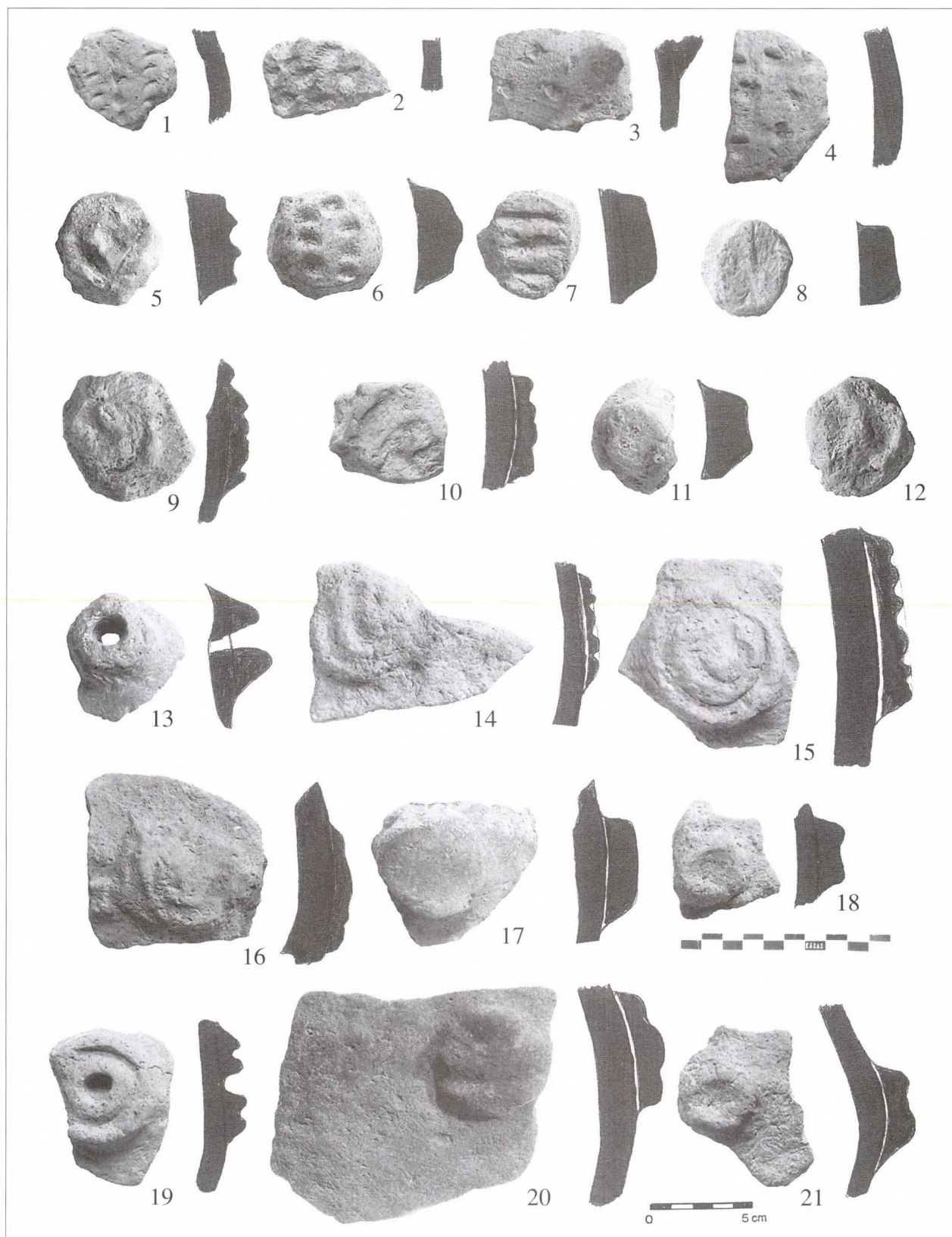
Legnagyobb változatosságot a nagy edények felületi kialakításában találunk. Néhány cserépen megvan az általánosan elterjedt, körömmel bevágott vagy ujjheggyel benyomott, csipett dísz (14. kép 1–4). Ezen a vidéken különös, mélyített díszítés is előfordul, ami abban áll, hogy valamilyen gömbölyű végű eszközzel sekély és széles árkot mélyítettek sűrűn egymás mellé a sima edény felületébe fordított U- és V-alakban, ami által kettős hatást sikerült elérni. Ugyanis a mélyített mintát kiegészítette a kannelura szerűen kiemelkedő pozitív minta, vagyis az edény eredeti felülete (13. kép 14–15). Erre emlékeztető mélyítések Vörsön fordulnak elő (KALICZ–VIRÁG–BIRÓ 1998, 8a. kép 6, 8, 10). Ezen kívül előfordul még a két vagy három vékony függőleges párhuzamos karcolt vonaldísz is (13. kép 13). A lécbordák többnyire egyenesen, vagy ívelten, benyomkodással és ferde bevagdálással vannak jelen (13. kép 1–4, 19–20), de előfordulnak simán is három sorban, szorosan egymás mellett (13. kép 17). Kisebb bütykök hegyesen vagy középen benyomva, egyesével vagy csoportosan figyelhetők meg (13. kép 5–10, 13, 16). Itt is megvannak a nagyobb, keresztben bevágott, vagy ujjbenyomással kettéosztott bütykök, amelyek már a Lineár B-fázisban megjelentek és a DVK-ban is jellegzetesek, főleg a korai fázisokban (13. kép 11–12, 18).

Külön kell szólni a nagy edényekről származó különleges, lapos korong alakú rátett díszítésről, melynek átmérője 4–7 cm, vastagsága pedig 1–2 cm között változik. Kevés kivételtől eltekintve, felületük díszített. Bemélyített koncentrikus köröket, spirálisokat, párhuzamos egyenes árkolásokat, ujjbenyomásokat, párhuzamos félholdakat, vagy pedig csak egyszerű benyomást lehet rajtuk megfigyelni, vagy csak simítottak (14. kép 5–21). Egyikük közepe át van fúrva, talán az edényfal is átfúrt volt és így kiöntőként működött (14. kép 13). Hasonlók a Dunántúlon két helyről, Gellénházáról (SIMON 1996, 3. kép 1. 3; 7. kép 5) és Vörsről (VIRÁG–KALICZ 2001, 6. kép 3–4; KALICZ–VIRÁG–BIRÓ 1998, 8b. kép 14; 9a. kép 1–5) ismeretesek, de az Istvándiban találtak száma mindkét lelőhelyen találtakat felülmúlja. Egyedül a horvátországi Pepelonéból közölt Kornelia Minichre-

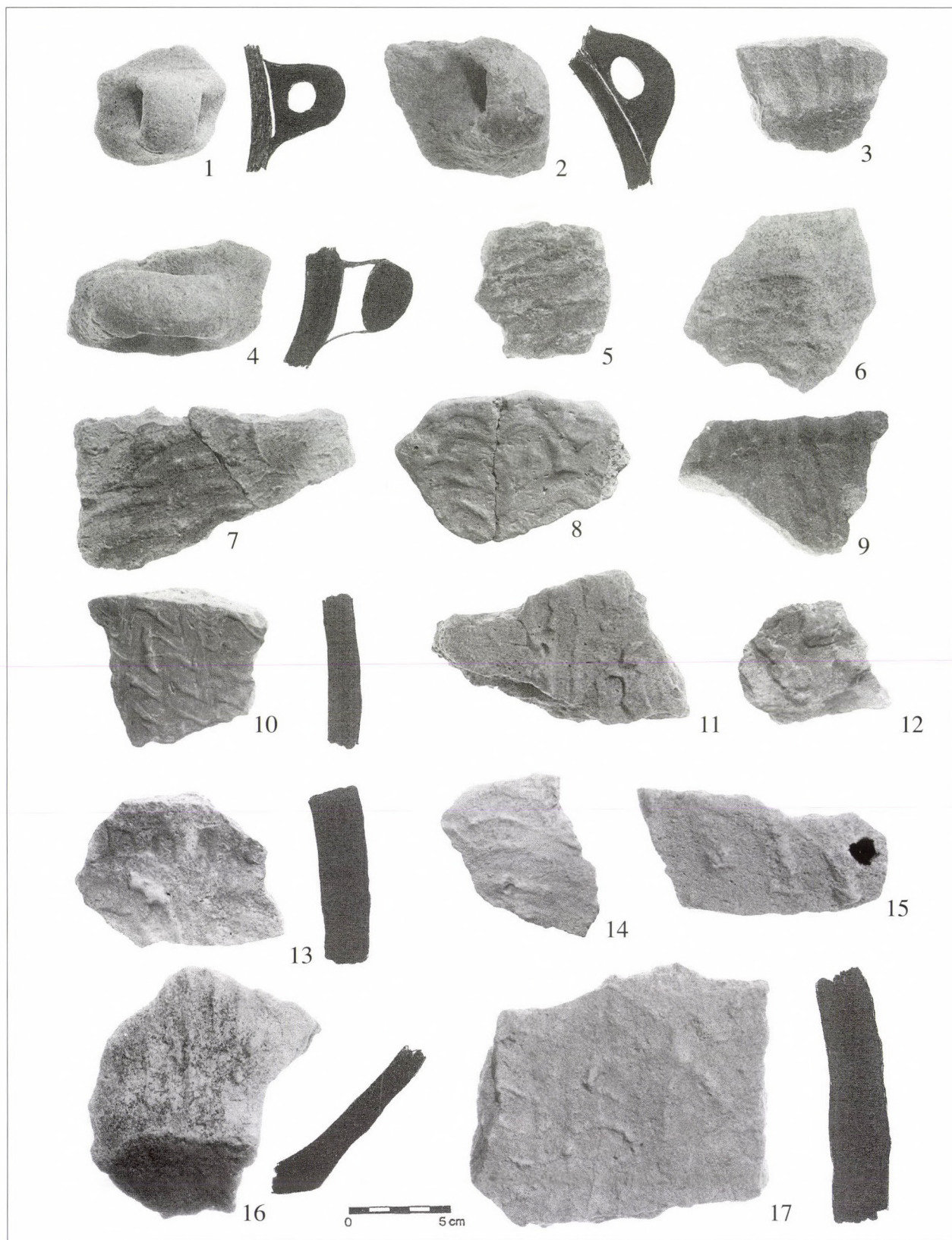
iter hasonlóan nagyszámú díszített korong alakú rátéteket (MINICHREITER 1992, 5. t. 8–11; 7. t. 10–22). A jellegzetes, különféle mintákkal díszített korong alakú rátét alkalmazása, úgy tűnik, lokális jelenségnek tartható, melynek különös gyakorisága csak a Dél-Dunántúl jelentős részén és Horvátországban tapasztalható. A kerámia e sajátos jellegzetessége szórva nyosan a Spiraloïd fázis elején jelent meg és egészen a Spiraloïd B-fázis végéig, sőt a Dimitrijević féle végső fázisig tartott. (DIMITRIJEVIĆ 1974, 22. t. 7; Dese-da, KALICZ 1990, 38. t. 2). A Szerémségből nagyobb feltárásból már csak két darab ismert (PETROVIĆ 1987, 2. t. 1; 3. t. 1). Még a boszniai Obre lelőhely több rétegében is előfordult néhány példány (BENAC 1973, 14. t. 5; 23. t. 13; 30. t. 11). Meglehet, hogy Starčevo örökségnek tulajdonítható a régebbi DVK zalavári és mernyei leletei között is megtalálható hasonló korongdísz (KALICZ 1978–79a, 10 t. 7; KALICZ 1980, 6. t. 5). Meg kell jegyezni – amint majd lentebb látni fogjuk –, a Starčevo kultúra kerámiájának kétféle felületképzése alapján területileg elkülönített dél-dunántúli csoport mindegyikében megvan ez a különleges korongdísz. Gellénháza és Vörs a nyugati csoporthoz tartozik, ahol a rátapasztott agyagcsomókból álló barbotin a jellemző felületkialakítás, míg Istvándi-Józanhegy a keleti csoport része, ahol a rákent anyagmasszából ujjhuzigálással létrehozott barbotin (Schlickwurf) a meghatározó.

A durva kerámia körébe tartozó nagy edények felületének kialakításában a fent említett plasztikus „díszek” mellett az érdes és rücskös felület is elég gyakori (12. kép 1–16). A legfontosabb vonásként említhető azonban az égetés előtt a felületre kent sűrű és többnyire vastag agyagmassza, amelyet ujjhuzigálással tettek változatossá és erőteljesen plasztikus hatásúvá. Ezt nevezzük rákent barbotinnak (vagy Schlickwurfnak). Előfordul a rendszertelen huzigálás (15. kép 5–6, 11, 13, 17), a szabályossághoz közelítő, az ujjbegy rendszeres megakasztásával feltüremlett sűrű félköríves mintázatot létrehozó huzigálás (15. kép 7–8, 10), a girlandszerű barbotin (15. kép 14). Legáltalánosabb azonban a függőlegesen húzott, erősen plasztikus, és ez által kannelurának ható rákent barbotin (15. kép 3, 16; 16. kép 1–15). *Hangsúlyozni kell, hogy a vastag agyagmasszából rákent barbotin (Schlickwurf) a késő Starčevo kultúra kelet-dunántúli lelőhelyein a durva kerámia nagy edényeinek meghatározó felületkialakító eljárása a Starčevo kultúra késői és legkésőbbi időszakában* (KALICZ 1990, 35. t. 6–12; 36–38. t.; 42. t.; BÁNFFY 2001).

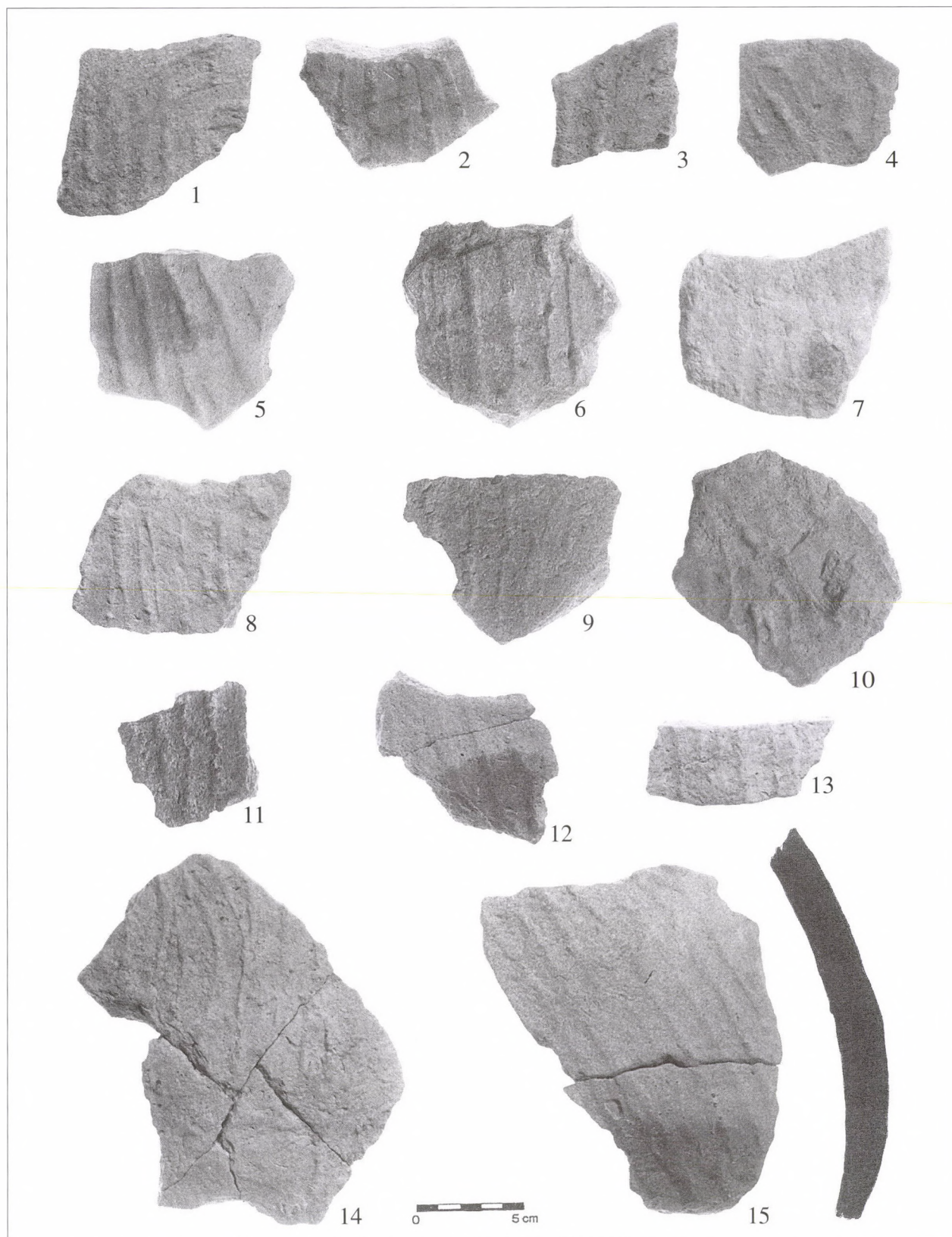
Ugyanez a felületkialakítás, vagyis a rákent, ujjal huzigált barbotin jellemző ÉK-Horvátországban (MINICHREITER 1992, Taf. 5, 1–13, Taf. 6, 1–10, Taf. 12, 1–11, Taf. 13, 1–8, stb.) és a Szerémségben is

14. kép 1–21: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletek
Fig. 14. 1–21: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

15. kép 1–17: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletek
 Fig. 15. 1–17: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

16. kép 1–15: Istvándi-Józanhegy. Starčevo kultúra, kerámia leletek
Fig. 16. 1–15: Istvándi-Józanhegy. Starčevo Culture, pottery finds

(PETROVIĆ 1984–85, Taf. 1–3; 1987, Taf. 1–2), sőt még a Szávától délre, a Drina torkolatvidékén is (ТРБУХОВИЋ–ВАСИЉЕВИЋ 1983, 3.t. 1–3). Az ÉNY-balkáni területen fontos lelőhelynek számít Obre I, ahol a Starčevo és Impresso kerámia keverten fordul elő. Ez a lelőhely mintegy középen foglal helyet a Neretva és Boszna folyó mentén, az Adriai-tenger és az ÉNY-Balkán, valamint a Kárpát-medence között húzódó máig is jelentős közlekedési útvonalon. Ezen a lelőhelyen is túlnyomó többségben van a Starčevo kultúra főleg késői időszakában jellemző, ujjal húzigált barbotinos (Schlickwurf) edényfelület (BENAC 1973, 14. t. 1–4; 17. t. 1–5, 7; 19.t. 1–4,6 stb). Ilyet találunk Bulgáriában is (ЧОХАДЖИЕВ 2001, 14. kép 1; 15. kép 2; 16. kép 1–3). Ez a felületképzés Dél-Szerbiában is otthonos (pl. Bubanj GARASANIN 1971, I. t. 1). Sőt még Macedóniában is több kora neolitikus lelőhelyén feltártak ilyen felületű edényeket (SIMOSKA–SANEV 1975, 4. t. 1–2, 4; 1976, 11–12, 55, 94–95, 127–128. kép; GARASANIN–SAPOVSKA 1976, 6. t. 2–4; 7. t. 3; 8. t. 3; KITANOSKI 1977, 30–31, 33; KITANOSKI et al. 1978, 12. kép, 64. kép; SIMOSKA et al. 1979, 14, 17, 16; SANEV 1983–84, 2–4. kép stb). Meglepő, hogy egyes macedóniai lelőhelyeken együtt van a rákent és rátapasztott barbotin, holott északabbra már csak a rákent barbotin a jellemző (SIMOSKA–SANEV 1975, 4. t. 1–3; *ibid.* 1976, 4–6, 51, 129. kép).

Ezzel ellentétben a felkent és ujjal húzigált barbotin alkalmazása a DNY-Dunántúl nyugati részén, vagyis Becsehely, Gellénháza, Vörs körzetében szinte ismeretlen, csupán néhány töredék képviseli, és ezek felülete is egész enyhén húzigált.

A sima felület és a felkent barbotin szinte teljes hiánya jellemző a DNY-Dunántúlon, a Stačevo területtől nyugatra és attól kissé északra létrejött legidősebb (Pityerdomb-Brunn típusú), vagy a Vonaldíszes kerámia kialakuló vagy legidősebb fázisába sorolható leletek között. Elsősorban Bánffy Eszternek köszönhető ennek a leletanyagnak a meghatározása (BÁNFFY 2004a). A Schlickwurfos barbotin az egyik legfontosabb jellemzője lett a régibb dunántúli (közép-európai) Vonaldíszes kerámiának, mely a Starčevo kultúra örökösének tekinthető. (KALICZ 1978–1979b, 8. t. 2–12; 9. t. 6; 10. t. 11; KALICZ 1993, Abb. 18. 5; Abb. 19. 8–9; 12, Abb. 21. 13–14; Abb. 22. 13, 15; Abb. 23. 4; Abb. 33–34; KALICZ 1995, Abb. 22–24). *Hangsúlyozottan kell megjegyezni, hogy az agyagcsomókból rátapasztott barbotin kizárólagos alkalmazása csak a Starčevo kultúra dél-dunántúli elterjedésének nyugati felére jellemző* (pl. Becsehely, Gellénháza, Vörs, Sormás, stb. KALICZ 1990, 45. t. 15; 46. t. 12, 16; SIMON 1996, 6. kép 7; 9. kép 1; 11. kép 1–2, 5; 12. kép 1; KALICZ–VIRÁG–BÍRÓ 1998,

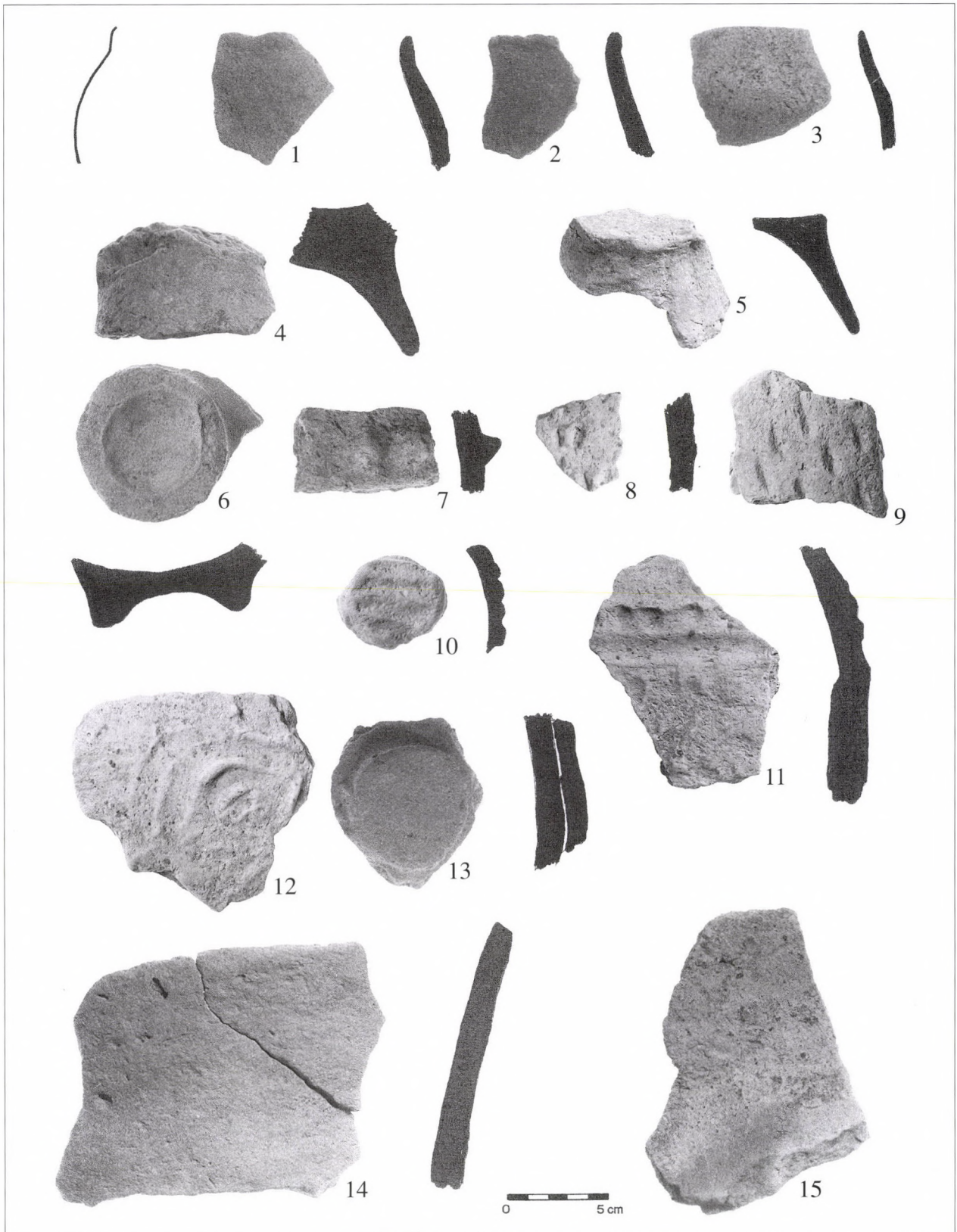
6a. kép 1–2; 9b. kép 11, 14; VIRÁG–KALICZ 2001, 7. kép 1–9; BARNA 2005, 2. kép 2, 7, 9; 4. kép 3–4, 7–8, 15).

Istvándi-Kenderföld leletei

A nem nagyméretű lelőhelyről jóval kevesebb leletet ismerünk a felszíni gyűjtésből, mint a Józsanhegyről. A kevés lelet azonban teljes mértékben képviseli Józsanhegy minden típusát. Ezek alapján ezt a lelőhelyet is a Starčevo kultúra késői fázisára, vagyis a Spiralooid B időszakra keltezzük. Megvannak a *finom kerámia kelyhei, táljai* (17. kép 1, 3), alacsony csőtálpai és talpgyűrűi (17. kép 4–6). Többségben vannak a *durva kerámia* darabjai, amelyek fazekakból, amfórákból származhatnak. A nagy edényekből származnak az ívelten kihajló peremek (17. kép 14–15) és a különböző oldaltöredékek (17. kép 7–14). A felület kialakítása itt is változatos, de nem olyan mértékben, mint a Józsanhegyen. Ezek között is megvannak a csipett és bevagdalt töredékek (17. kép 8–9), a mélyített árkok és benyomkodások (17. kép 11), valamint a rátett lapos korongok, díszítve és sima felülettel (17. kép 10, 13). A helyszűke miatt csak egy töredéken mutatjuk be a jellegzetes rákent barbotin (Schlickwurf) jelenlétét, amely itt szinte koncentrikus nagy köröket alkot (17. kép 12). Ezek alapján erre a lelőhelyre is vonatkoztatható mindaz, amit a Józsanhegygel kapcsolatban megállapítottunk.

A rákent barbotin (Schlickwurf) a Starčevo kultúrában és a régibb Vonaldíszes kerámiában

A rákent (Schlickwurf) barbotin az egyik legfontosabb jellemzője lett a K-Dunántúl északi részén a (közép-európai) és DNY-szlovákiai régibb Vonaldíszes kerámiájának, mely a Starčevo kultúra örökösének tekinthető. (KALICZ 1978–1979a, 8. t. 2–12; 9. t. 6; 10. t. 11; *ibid.* 1993, 18. kép, 5; 19. kép 8–9, 12; 21. kép, 13–14; 22. kép, 13, 15; 23. kép, 4; 33–34. kép; 1995, 22–24. kép). J. Pavúk ezt Bíña- (Bicske)-típusnak nevezte el (PAVÚK 1980). Mivel a Pityerdombon és még néhány lelőhelyen Bánffy Eszter felfedezte az igazán legrégebbi Vonaldíszes kerámiát (BÁNFFY 2004a, 265), ezért a továbbiakban úgy merülhet fel a kérdés, hogy a Bicske-Bíña-Typus tulajdonképpen a Vonaldíszes kerámia (DVK) melyik fázisát képviseli. Ebben az időben, tehát a régibb Vonaldíszes kerámia idején ugyanis a rákent barbotinnal (Schlickwurf) borított edények nagy területen jelentek meg, nemcsak az ÉK-Dunántúlon, de DNY-Szlovákiában is, főleg ennek a területnek a középső részén (PAVÚK 2004, 74–77). J. Pavúk joggal tulajdonít különleges kronológiai jelentőséget a rákent barbotin alkalmazásának. Meglepő módon az ujjal húzigált

17. kép 1–15: Istvándi-Kenderföld. Starčevo kultúra, kerámia leletek
Fig. 17. 1–15: Istvándi-Kenderföld. Starčevo Culture, pottery finds

barbotin az említett területtől igen messze, a régibb Vonaldíszes kerámia északi periferiáján Eitzum, és Eilsleben lelőhelyein lépett fel (SCHWARZ–MAC–KENSEN 1985, Taf. 17, 1–4; Taf. 18, 1–8; KAUF–MANN 1991, Abb. 1. 4–11), ahol más leletek is szoros déli, dunántúli összefüggéseket jeleznek. Hasonlóképpen meglepő a ráként barbotin szórványos megjelenése a Felső-Duna-vidék néhány lelőhelyén (CLADDERS 2001, Taf. 22. 5a–b; Taf. 23. 1; Taf. 27. 12; Taf. 39. 6–9), ugyanakkor hiányzik ez a felületképzés Cseh- és Morvaországban, ugyanúgy Németország jelentős részén. Úgy tűnik, nagy a valószínűsége annak a feltevésnek, hogy ez a különleges felületi kialakítás a korai beszivárgások egyikével a Közép- és Észak-Balkánról jutott a Starčevo kultúra északi területére, és vált azon a vidéken meghatározóvá. A Közép- és Észak-Balkánon korábban kezdték alkalmazni, mint Horvátországban és a Dél-Dunántúlon (lásd fentebb).

Hangsúlyozni kell, hogy a ráként barbotin (Schlickwurf) a régibb Vonaldíszes kerámiában nem léphetett fel hamarabb, mint ahogy az a Starčevo kultúra klaszterikus, vagyis a Linear B-fázisában megjelent. Ez az eljárás azonban az említett fázisban még nem volt olyan erőteljes, még kevésbé ujjal huzigált kanneluraszerű, mint később. Úgy látszik, hogy az ujjal huzigált, sőt kanneluraszerű agyagmassza, a ráként barbotin, a Starčevo kultúrán belül csak a késői, azaz a Spiralooid B-fázisban vált általánossá. Ez a fajta eljárás tehát csak azután juthatott észak felé, amikor a késő, sőt legkésőbbi Starčevo kultúra kifejlődött. Ebből elméletileg azt is következtethetjük, hogy, a Vonaldíszes kerámia Bicske-Bíňa-típusa legfeljebb a Starčevo kultúra késői sőt legkésőbbi fázisával lehetett egyidős (KALICZ 1990, 66, 76, 93–94; BÁNFFY 2001; *ibid.* 2003; *ibid.* 2004a). Ezt J. Pavúk is elismeri, csak ő DNY-Szlovákiában a Bicske-Bíňa időszak előtt még két idősebb fázist is feltételez (Nitra/Nyitra és Hurbanovo típus), mint a Vonaldíszes kerámia legidősebb, formatív időszakát, egyidőben a Starčevo kultúra Dél-Dunántúlon eddig legidősebbnek ismert Linear B-fázisával (PAVÚK 2004, 74–77). Mivel az utóbbi időben a DNY-Dunántúlon (Pityerdomb, Tapolca, Andrásida) és Ausztriában Bécs közelében (Brunn) ismertté váltak a bizonyíthatóan legidősebb, vagyis a Vonaldíszes kerámia formatív fázisának jellegzetes és gazdag leletei, nem tartjuk meggyőzőnek J. Pavúknak ehhez a feltételezéshez bizonyítékként közölt kisszámú leletét (PAVÚK 1980, 4. kép 1–12; 21. kép 1–16; 35–41. kép). Meg kell jegyezni, hogy a mi időrendünket a kalibrált radiókarbon adatok is támogatják (BÁNFFY 2004a, 299–307; LENNEIS et al. 96–117; STADLER 2005, 270), melyek a dél-dunántúli Star-

čevo kultúra, igaz hogy még kevés adatával párhuzamosak.

Az abszolút időrend adatai a Ny-Kárpát-medencében

<i>Legidősebb Vonaldíszes kerámia,</i>	
Ausztria	1 szigma σ
Brunn IIa (VERA, 12 próba)	5540–5210 BC
Brunn IIb (VERA, 14 próba)	5480–5280 BC
<i>Legidősebb Vonaldíszes kerámia,</i>	
Magyarország	
Pityerdomb (VERA, 7 próba)	5480–5340 BC
<i>Starčevo-kultúra, Magyarország</i>	
Becsehely (Bln, Kalicz 1990)	5480–5320 BC
Becsehely (VERA)	5710–5635 BC
Becsehely (VERA)	5660–5555 BC
Vörs (deb, Kalicz–Biró–Virág 2002)	5510–5440 BC
Vörs (deb, Kalicz–Biró–Virág 2002)	5512–5395 BC
<i>Starčevo kultúra, Szerémség (Szerbia)</i>	
Golokut–Vizić (OxA)	5620–5370 BC
Golokut–Vizić (OxA)	5620–5380 BC
Golokut–Vizić (OxA)	5630–5470 BC
Golokut–Vizić (OxA)	5620–5360 BC
Golokut–Vizić (OxA)	5620–5360 BC

Az összes eddigi adat alapján megállapítható, hogy a Starčevo kultúra késői fázisa, és főleg a vége a legidősebb Vonaldíszes kerámia pityerdombi és brunni adatai egybeesnek. Továbbá az is levezethető, hogy a két kultúra relatív és főleg az abszolút kronológiája egymást fedi.

A legidősebb és régibb vonaldíszes kerámia és a Starčevo kultúra problémája

Végül még ismertetnem kell, hogy a közép-európai Vonaldíszes kerámia létrejöttében miért tartjuk kétségesnek a vándorlás elképzelését. Az anyagi kultúra bemutatásánál már említettük érveinket. Ugyanakkor a Starčevo kultúra dél-dunántúli megjelenésében feltételezzük a déli bevándorlók szerepét. Ezzel szemben kételkedünk a Starčevo kultúrából induló és a közép-európai Vonaldíszes kerámiát létrehozó vándorlásban. Annak ellenére tesszük ezt, hogy kétségtelennek, sőt vezérszerepet tulajdonítunk a Starčevo kultúrának a Vonaldíszes kerámia anyagi kultúrájának létrejöttében. Amíg a kutatók egy része velünk azonos véleményen van a dél-dunántúli és horvátországi, szerémségi Starčevo kultúrát kialakító déli vándorlásról, addig egy részük a népmozgás feltételezését a Starčevo kultúra említett területéről is folytatják észak-északnyugat felé, létrehozva ezzel a közép-európai Vonaldíszes kerámiát. Szeretnénk álláspontunkat néhány példával hihetőbbé tenni. Mint fentebb láttuk, a Dél-Dunántúlon jelenleg a Starčevo kultúrából összesen 26 lelőhelyet (települést) ismerünk, Horvátországból

már 66 lelőhely, Szerémségből 56 lelőhely és a Drina torkolati síkságán 29 lelőhely ismeretes. Ezek szerint a települési sűrűség a Dél-Dunántúlon meglehetősen alacsony Horvátországhoz, Szerémséghez és a Drina torkolatához képest is. Ehhez jön még az az állapot, hogy a lelőhelyek (települések) túlnyomó része csekély kiterjedésű. Bennük az objektumok száma is alacsony, és ezek kevés leletükkel nem mutatnak intenzitást. Elképzelhető-e olyan indok, amely ezeknek a szerény településeknek alacsony számú lakóit demográfiai expanzióra készítette? Honnan származhatott volna olyan belső energia, amely akkora népmozgást idézett volna elő, amely egész Közép-Európát elárasztotta és Közép-Európát a neolitikációval együttjáró új életmód átvételére kényszerítette, de legalább is befolyásolta? A jelenlegi ismeretek birtokában biztonsággal lehet arra következtetni, hogy sem a Dél-Dunántúl kora neolitikus lakói nem lehettek képesek ilyen óriási történeti jelenetőségű expanzió végrehajtására, sem az itt élők körülményei nem teheték ezt meg. Feltételezhetően kellett lenni egy délebbi vidéknek, a Dél-Dunántúlhoz legközelebb a Dunához kapcsolódó nagy folyók (Dráva-Száva-Drina) vízben gazdag torkolatvidékén, ahol feltűnően nagy a lelőhelyek sűrűsége vagy még délebbre, ahol a helyi népesség vagy annak egy része demográfiai és gazdaság feszültség keltette nyomás alá került, eredeti lakóhelyüket elhagyni kényszerültek és észak felé fordultak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Starčevo kultúra lelőhelyei az említett nagy folyók környékén elterülő síkságokon koncentráltak, és hasonló környezeti viszonyokkal szinte a Körös kultúra települési sűrűségét közelítették meg.

Egy másik vagy kiegészítő feltevés alapján esetleg valamilyen módon a Körös kultúra is számításba jöhetett. A Körös kultúra mozgása két vidéken képzelhető el. Az egyik a déli Duna szakasz hosszabb sávja a

Maros torkolatával szemben, ahol a Starčevo és Körös kultúra népessége közvetlenül érintkezhetett (Baja vidéke, Donja Branjevina). A másik pedig Szolnok vidéke, ahol a kapcsolatok hagyományos, évezredekken keresztül használt útvonala a Zagyva, Tápó és egyéb kisebb patakok mentén húzódott Budapest irányába. A Körös kultúra részesevé a Vonaldízeses kerámia létrejöttében azonban vitatható, mivel a Dunántúli Vonaldízeses kerámia anyagi kultúrájának déli jellegzetességei – különösen a rákent barbotin (Schlickwurf) –, Starčevo vonásokat viselnek, amelyek a Körös kultúrában nem jellegzetesek. A legújabb alternatívát Bánffy Eszter állította fel. Eszerint a Starčevo népesség a Balaton és az Alpok előtere között találkozott a mezolitikus emberekkel, s ez a találkozás bizonyos idő után a két népesség összeolvadásához vezetett. Ők lettek volna Bánffy szerint annak az új populációnak a hordozói, akik az észak-északnyugat felé irányuló vándorlást elindították. Ezzel a feltételezéssel kapcsolatban az egyik problémát az általuk birtokolt igen csekély területben látjuk, ahol a legidősebb Vonaldízeses kerámia népessége (Pityerdomb-Brunn típus) megtelepült (Pityerdomb, Tapolca, Andrásida, főleg azonban Brunn). A brunni lelőhely újabb kérdőjelet vet fel, melynek hatalmas kiterjedése sem a Starčevo telepek, sem a Pityerdomb lelőhelyek kis méretéből nem vezethető le. Továbbra is nyitva marad a kérdés a most már csak „idősebb” vagy „régibb” Vonaldízeses kerámiának nevezett Bicske-Bíňa típusa jellegzetes rákent barbotinos kerámiájával az É- és ÉK-Dunántúlon valamint Délnyugat-Szlovákiában s viszony a Starčevo kultúrával.

Töprengéseinket ezért egy mondattal zárjuk. A dél-dunántúli Starčevo kultúra népességét az adott viszonyok között egy olyan nagy méretű és messzeható expanzióra, mint azt egyesek feltételezik, képtelennek látjuk.

Jegyzetek

- 1 Marton Tibor szíves közléséből értesültem, hogy 2004-ben és 2005-ben a Regöly határában végzett kisebb ásatások révén Somogy megyében is hiteles környezetben megtalálták a mezolitikum emlékeit.
- 2 A fontosabb korábbi irodalmat lásd: KALICZ 1990.
- 3 Öröndetes, hogy M. Budja Ljubljanában eddig már a "Poročilo" illetve „Dokumenta Prachistorica” 12 (21–32.) kötetét áldozta az európai neolitikizálódás kérdéseinek, s ebben az ellentétes vélemények egyformán fórumot kaptak.
- 4 A Somogy megyei lelőhelyek ismerete elsősorban Molnár Sándor, Eöry Béla és Rózsás Márton felszíni gyűjtéseinek köszönhető.
- 5 Ennek meglétét és jelentős szerepét erőteljesen és részletesen hangsúlyozza Bánffy Eszter (BÁNFFY 2004).
- 6 A vadkecske kora neolitikus ábrázolása a Kárpát-medencében és Bulgáriában (MAKKAY 1996; Budja 1996) legalább is megkérdőjelezhető, ha a több tízezer állatcsont vizsgálata során egyetlen ilyen darab sem került elő. Egyelőre az ilyen példák erőltetettnek látszanak és a domesztikált állatokkal és növényfajtákkal kapcsolatban a korábban is hangoztatott déli származást fogadjuk el.
- 7 Marton Tibor és társa, Kertész Róbert új kutatásai során (2003–2005) a Balatontól délre, Regölynél megtalálták

- a mezolitikus lelőhelyeket, amelyek nagy jelentőségűek lehetnek a neolitikum kialakulása szempontjából is.
- 8 Kalicz azonban ekkor még a Starčevo leletek magyarországi ismerete híján a lelőhelyet a legidősebb Vonaldíszes kerámia körébe sorolta, azzal a megjegyzéssel, hogy átmeneti jellegűek a leletek. Csak később, a valódi Starčevo-leletek megismerése után vált világossá, hogy ezek a szórványos leletek is a Starčevo kultúrát képviselik (KALICZ 1978–1979; 1990).
- 9 P. Barna Judit szíves szóbeli közlését ezúttal köszönjük.
- 10 A szerzők a Starčevo kultúra ezen jellegzetes lelőhelyét is a „Tapolcai csoportba” sorolták.
- 11 EÖRY–SÁGI–TÖRÖCSIK 1991
- 12 Utólag, az ásások, ill. a leletek átvizsgálása során kiderült, hogy két lelőhely, Becsehely II a régibb DVK/Keszthely körébe tartozik és Pellérd sem bizonyult a Starčevo kultúrához tartozónak.
- 13 Két lelőhelye (Kaposvár- Kisgáti dűlő és Dombóvár-Gunaras) nem bizonyult önállóknak, a harmadik pedig későbbi kultúrát képvisel.
- 14 Két lelőhely Becsehely II és Pellérd, mint a korábbi jegyzetekben is látható, nem bizonyult a Starčevo kultúra lelőhelyének.
- 15 Mivel az itt közölt leletanyag főleg töredékekből áll, ezért az egyes formákat rekonstruált állapotban mutatjuk be.

IRODALOM

- AMMERMAN–CAVALLI-SFORZA 1973 A. J. AMMERMAN–L. L. CAVALLI–SFORZA, *A population model for the diffusion of the early farming in Europe*. In: (Hrsg.): C. Renfrew, *The Explanation of Culture Change. Models in prehistory*. London 1973, 343–357.
- BAKAY et al. 1966 BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K., *Magyarország Régészeti Topográfiaja. Veszprém megye régészeti topográfiaja. A Keszthelyi és Tapolcai járás*. Budapest 1966.
- BÁNFFY 2000 E. BÁNFFY, *The late Starčevo and the earliest Linear Pottery groups in Western Transdanubia*. *Documenta Praehistorica* 27 (2000) 173–185.
- BÁNFFY 2001 E. BÁNFFY, *Neue Funde der Starčevo-Kultur in Südtransdanubien*. In: (Hrsg.): F. Draşovean, *Festschrift für Gheorghe Lazarovici – Zum 60. Geburtstag*. Timişoara 2001, 41–58.
- BÁNFFY 2004a E. BÁNFFY, *The 6th Millenium BC boundary in western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition – (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb Settlement)*. VAH Budapest 2004.
- BÁNFFY 2004b E. BÁNFFY, *Advances in the research of the Neolithic Transition in the Carpathian Basin*. In: (eds.): A. Lukes–M. Zvelebil, *LBK Dialogues – Studies in the formation of the Linear Pottery Culture*. BAR-IS 1304. Oxford 2004, 49–70.
- BÁNFFY 2005 E. BÁNFFY, *Mesolithic-Neolithic contacts as reflected in ritual finds*. *Documenta Praehistorica* 32 (2005) 73–86.
- BARNA 2005 P. BARNA J., *Sormás-Törökföldek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum. – The history of a settlement of Sormás-Törökföldek. Middle Neolithic*. *ZM* 14 (2005) 17–36.
- BENAC 1973 A. BENAC, *Obre I – A neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*. *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums*. *Archäologie* 3. Sarajevo 1973, 328–429.
- BIRÓ 2001 K. T. BIRÓ, *The „ham“ of Bagódomb*. In: (ed.): F. Draşovean, *Festschrift für Gheorghe Lazarovici – Zum 60. Geburtstag*. Timişoara 2001, 91–122.
- BIRÓ 2002 K. T. BIRÓ, *Advances in the study of Early Neolithic lithic materials in Hungary*. *Antaeus* 25 (2002) 119–168.
- BÖKÖNYI 1959 S. BÖKÖNYI, *Die frühe Wirbeltierfauna Ungarns*. *Acta ArchHung* 11 (1959) 39–102.
- BÖKÖNYI 1974 S. BÖKÖNYI, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest 1974.
- BÖKÖNYI 1977 BÖKÖNYI S., *Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közkeleti kapcsolatai*. *AgrSz* 1–2 (1977) 1–23.
- BÖKÖNYI 1981 S. BÖKÖNYI, *Early Neolithic vertebrate Fauna from Lánycsók-Égetthalom*. *Acta ArchHung* 33 (1981) 21–34.

- BÖKÖNYI 1992 S. BÖKÖNYI, *The Early Neolithic vertebrate fauna of Endrőd 119*. In: (ed.): S. Bökönyi, Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. – Reports on the Gyomaendrőd Project. *Archaeolingua* 1. Budapest 1992, 195–299.
- BUDJA 1996 M. BUDJA, *Neolitization in the Caput Adriae region: between Herodotus and Cavalli-Sforza*. In: Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Slovenji 23. Ljubljana 1996, 61–76.
- CHILDE 1936 V. G. CHILDE, *Man makes himself*. London 1936.
- CHILDE 1971 V. G. CHILDE, *The Neolithic Revolution*. In: (ed.): S. Struever, Prehistoric Agriculture. Garden City, New York 1971.
- CLADDERS 2001 M. CLADDERS, *Die Tonware der Ältesten Bandkeramik. Untersuchung zur zeitlichen und räumlichen Gliederung*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 72. Bonn 2001.
- COLE 1970 S. COLE, *The Neolithic Revolution*. London 1970.
- ЧОХАДЖИЕВ 2001 С. ЧОХАДЖИЕВ, Ваксево. Veliko Tyrnovo 2001.
- КОНДИЪ (ЪС III–CPF III) 1986 В. КОНДИЪ (Hrsg.), БЕРДАПСКЕ СВЕСКЕ III – V. Cahiers des Portes de Fer III. Beograd 1986.
- DIMITRIJEVIĆ 1969 S. DIMITRIJEVIĆ, *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwest-Kroatien*. AI 10 (1969) 39–76.
- DIMITRIJEVIĆ 1974 S. DIMITRIJEVIĆ, *Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos juznopanonskih nalazišta rešavanju ovih Problema. – Die Gliederung der Starčevo-Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problems. Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju. Materijali 10. Simpozijum praistorijske sekcije sadj. 1974, 59–120.*
- DIMITRIJEVIĆ 1979 S. DIMITRIJEVIĆ, *Sjeverna zona*. In: (Hrsg.): A. Benac, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba. Sarajevo 1979, 229–360.
- DOMBORÓCZKI 2005 DOMBORÓCZKI L., *A Körös kultúra északi elterjedési határának problematikája a Tiszaszőlős-Domaházi-pusztán végzett ásátás eredményeinek fényében. – The problems of excavation results from Tiszaszőlős-Domaháza*. *Archaeometriai Műhely* 2005/2, 5–15. <http://www.ace.hu/am>
- DUNÁNTÚLI NAPLÓ 1999 DUNÁNTÚLI NAPLÓ, *Baranyai tükör. Hétezer éves cserepek, balták, kések*. Pécs 1999. május 25, 5.
- ECSEDY 1978 I. ECSEDY, *Excavations at Lánycsók in 1978 (Preliminary Report)*. JPMÉ 22 1977 (1978) 119–135.
- EÖRY–SÁGI–TÖRŐCSIK 1991 EÖRY B.–SÁGI K.–TÖRŐCSIK Z., *A Dunántúli Vonaldiszes kerámia „Tapolcai csoportjának“ legújabb lelőhelyei a Balaton környékéről. – Die neuesten Fundorte der zur Kultur der Transdanubischen Linienbandkeramik gehörenden „Tapolcaer Gruppe“ in der Balatongegend*. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2 (1991) 7–30.
- FEKETE et al. 2005 FEKETE CS.–HONTI SZ.–JANKOVICH B. D.–KOROM A.–KÖLTŐ L., *Terepbejárások Somogy megyében 1999–2004. – Field walkings in Somogy county 1999–2004. Somogyjád, 31. lelőhely*. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. – Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest 2005, 91–119.
- FEWKES–GOLDMAN–EHRICH 1933 V. J. FEWKES–H. GOLDMAN–R. W. EHRICH, *Excavations at Starčevo, Yugoslavia, seasons 1931 and 1933*. BASPR 9 (1933) 33–55.
- FÜZES 1989 FÜZES M., *A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényletei Magyarországon. – Die Pflanzenfunde in Ungarn der anfänglichen Entwicklungsstufe des Ackerbaues (Neolithikum und Kupferzeit)*. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 139–238.
- FÜZES 1991 FÜZES M., *A Dunántúl korai növénytermesztése és növényletei. A Starčevo kultúra és a „Tapolcai Csoport“*. – *Die frühe Pflanzenzucht und die Pflanzenfunde in Transdanubien. Die Starčevo-Kultur und die „Tapolca-Gruppe.“* In: (Hrsg.): Z. Töröcsik, A Dunántúli Vonaldiszes Kerámia kultúrája „Tapolcai Csoportjának“ Balaton környéki lelőhelyei. Tapolca 1991, 267–362.

- GARAŠANIN 1971 M. GARAŠANIN, *Les civikisations préhistoriques de la Morava et de la Serbie orientale*. Niš 1971.
- GARAŠANIN–SPASOVKA 1976 M. GARAŠANIN–G. SPASOVKA, *Neue Grabung in Zelenikovo bei Skopje*. MacAA 2 (1976) 85–117.
- GEORGIEV 1981 G. I. GEORGIEV, *Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia*. In: (Hrsgs.): G. I. Georgiev– M. Čičikova, *Cultures préhistoriques en Bulgarie*. Sofia 1981, 63–109.
- GRONENBORN 1998 D. GRONENBORN, *Ältestbandkeramische Kultur, La Hoguette, Limburg, and... What else? – Contemplating the mesolithic-Neolithic transition in southern Central Europe*. Documenta Praehistorica 25 (1998) 189–202.
- GRONENBORN 2004 D. GRONENBORN, *Comparing contact-period archaeologies the expansion of farming and pastoralist societies to Continental temperate Europe and to southern Africa*. In *Before farming the archaeology and anthropology of hunter-gatherers*. Online version, 2004/4, article 3, p. 35.
- GRÜGER–BEUG 1988 E. GRÜGER–H. J. BEUG, *Botanical Investigations at Divostin and Grivac*. In: (Hrsgs.): A. McPherron–D. Srejić, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. University of Pittsburgh 1988, 415–418.
- HORVÁTH–KALICZ 2001 HORVÁTH L.–KALICZ N., *Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye)*. – *Excavation of a Neolithic site at Petrivente (Zala county)*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001*, 5–29.
- HORVÁTH–SIMON 2003 L. A. HORVÁTH–K. T. SIMON, *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. IPH 8 Budapest 2003.
- JÁRAI-KOMLÓDI 1969 JÁRAI-KOMLÓDI M., *Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetáció-történetéhez II*. Botanikai Közlemények 56 (1969) 43–55.
- JÁRAI-KOMLÓDI 1987 M. JÁRAI-KOMLÓDI, *Post-glacial climate and vegetation history in Hungary*. In: (Hrsgs.): M. Pécsi–L. Kordos, *Holocene Environment in Hungary*. Ottawa–Budapest 1987, 37–47.
- JOVANOVIĆ 1969 B. JOVANOVIĆ, *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period*. AI 10 (1969) 23–38.
- JOVANOVIĆ 1987 B. JOVANOVIĆ, *Die Architektur und Keramik der Siedlung Padina B am Eisernen Tor, Jugoslawien*. Germania 65 (1987) 1–16.
- KACZANOVSKA–KOZŁOVSKI 1984–1985 M. KACZANOVSKA–J. K. KOZŁOVSKI, *Chipped stone industry from Golokut*. RVM 29 (1984–1985) 27–31.
- KALICZ 1978 N. KALICZ, *Früh- und spätneolithische Funde in der Gemarkung des Ortes Lánycsók (Vorbericht)*. – *Kora- és későneolitikus leletek Lánycsók határában*. JPMÉ 22 1977 (1978) 137–156.
- KALICZ 1978–1979a N. KALICZ, *Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien*. MittArchInst 8–9 (1978–1979) 13–46.
- KALICZ 1978–1979b N. KALICZ, *Ausgrabungen 1976–1977. Urgeschichte. Becsehely I*. MittArchInst 8–9 (1978–1979) 201–202.
- KALICZ 1980 N. KALICZ, *Neuere Forschungen über die Entstehung des Neolithikums in Ungarn*. In: (Hrsgs.): J. K. Kozłowski–J. Machnik, *Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk. 1980, 97–122.
- KALICZ 1983 N. KALICZ, *Die Körös-Starčevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik*. NNU 52 (1983) 91–130.
- KALICZ 1988 KALICZ N., *A termelőgazdaság kezdetei a Dunántúlon. Neolitikum. (Nagydoktori disszertáció)*. Kézirat. Budapest 1988.
- KALICZ 1990 N. KALICZ, *Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn*. IPH IV Budapest 1990.
- KALICZ 1991 N. KALICZ, *Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn)*. ComArchHung 1991, 5–32.
- KALICZ 1993 N. KALICZ, *The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia)*. – *Zgodnje neolitske faze v Zahodni Madzarski (Transdanu-*

- biji). Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji (später Documenta Praehistorica). 21 (1993) 85–35.
- KALICZ 1995 N. KALICZ, *Die älteste transdanubische (mitteleuropäische) Linienbandkeramik. Aspekte zu Ursprung, Chronologie und Beziehungen*. Acta ArchHung 47 (1995) 23–59.
- KALICZ 2000 N. KALICZ, *Unterscheidungsmerkmale zwischen der Körös- und der Starčevo-Kultur in Ungarn*. In: (Hrsgs.): St. Hiller–V. Nikolov, Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien 2000, 295–309.
- KALICZ–MAKKAY 1972 N. KALICZ–J. MAKKAY, *Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens*. ARegia 12 (1972) 93–105.
- KALICZ–MAKKAY 1977 N. KALICZ–J. MAKKAY, *Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene*. StudArch 7 Budapest 1977.
- KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1992 R. KALICZ–SCHREIBER–N. KALICZ, *Die erste frühneolithische Fundstelle in Budapest*. In: (Hrsgs.): M. Garašanin–D. Srejšević, Hommage a Nikola Tasić à l'occasion de ses soixante ans. Balcanica 23 (1992) 47–76.
- KALICZ–KALICZ–SCHREIBER 2001 N. KALICZ–R. KALICZ–SCHREIBER, *Die Verbreitungsgrenze der frühneolithischen Kulturen in Transdanubien (Westungarn)*. PreAlp 37 2001 (2002) 25–44.
- KALICZ–VIRÁG–BIRÓ 1998 N. KALICZ–ZS. M. VIRÁG–K. T. BIRÓ, *The northern periphery of the Early Neolithic Starčevoculture in South-western Hungary: a case study of an excavation at Lake Balaton*. Documenta Praehistorica. 25 (1998) 151–187.
- KALICZ et al. 2007 KALICZ N.–KREITER E.–TOKAI Z. M., *A neolitikum története és kronológiai kérdései Becsehely-Bükkaljai dűlő lelőhelyen* ΜΩΜΟΣ 4 (2007)
- KARMANSKI 2005 S. KARMANSKI, *Donja Branjevina A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*. In: (ed.): P. Biagi, Società per la Preistoria e Protostoria della regione. Trieste 2005.
- KAUFMANN 1976 D. KAUFMANN, *Linienbandkeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet*. JMV (1976) 61–96.
- KAUFMANN 1991 D. KAUFMANN, *Südöstliche Einflüsse in der Linienbandkeramik des Elbe-Saale-Gebietes*. Banatica 11 (1991) 275–295.
- KERTÉSZ 1996 R. KERTÉSZ, *The Mesolithic in the Great Hungarian Plain – A Survey of the Evidence*. In: (ed.): L. Tálas, *At the Fringes of three worlds. Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley*. Szolnok 1996, 5–34.
- KERTÉSZ 2002 R. KERTÉSZ, *Mesolithic hunter-gatherers in the part of the Great Hungarian Plain*. Praehistoria 3 (2002) 281–304.
- KERTÉSZ 2004 KERTÉSZ R., *Tarnaörs-Fodor-tanya*. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary. Budapest 2003, 385.
- KERTÉSZ–SÜMEGI 2001 R. KERTÉSZ–P. SÜMEGI, *Theories, critiques and model – Why did the expansion of the Körös-Starčevo Culture stop in the Centre of the Carpathian Basin?* In: (eds.): R. Kertész–J. Makkay, *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua 11. Budapest 2001, 225–246.
- KITANOSKI 1977 B. KITANOSKI, *The Neolithic settlement Čuka at the village Topolčani*. MacAA. 3 (1977) 27–42.
- [BOGNÁR–] KUTZIÁN 1944, 1947 I. [BOGNÁR–] KUTZIÁN, *A Körös-kultúra. – The Körös Culture*. DissPann Ser. II. 23. Budapest 1944, 1947.
- LEKOVIĆ 1995 V. LEKOVIĆ, *Neolitska naselja. – Neolithic settlements*. In: (ed.): Z. Vaja, *Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem – Archaeological investigations along the highway route in Srem*. Нови Сад (Novi Sad) 1995, 25–44.
- LENNEIS–STADLER–VINDL 1996 E. LENNEIS–P. STADLER–H. VINDL, *Neu e 14C-Daten zum Frühneolithikum in Österreich*. Préhistoire Européenne 8 (1996) 97–116.
- MAKKAY 1992 J. MAKKAY, *Excavations at the Körös culture settlement of Endrőd-Öregszőlők 119 in 1986–1989*. In: (ed.): S. Bökönyi, *Cultural and landscape changes in South-East Hungary*. Archaeolingua 1. Budapest 1992, 121–193.

- MAKKAY 1996 J. MAKKAY, *Theories about the origin, the distribution and the End of the Körös Culture*. In: (ed.): L. Tálás, *At the fringes of three worlds, Hunter-gatherers and farmers in the Middle Tisza Valley*. Szolnok 1996, 35–49.
- MAKKAY 2000 J. MAKKAY, *Bisher unbeachtete Verzierungen der Feinkeramik der Körös-Kultur*. In: (Hrsgs.): S. Hiller–V. Nikolov, *Karanovo III, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien 2000, 311–325.
- MAKKAY 2001 MAKKAY J., *A Jászság-határ és az indoeurópai őstörténet. Régészeti tények és nyelvtörténeti vonatkozások. – The Jászság Border and the Indoeuropean Prehistory. Archaeological realities and their linguistic interpretation*. *Tisicum* 12 (2001) 57–78.
- МАРКЕВИЧ 1974 В. И. МАРКЕВИЧ, *Буо-днестерская культура на территории Молдавии Кишнев* 1974.
- MARTON 2003 MARTON T., *Mezolitikum a Dél-Dunántúlon. – A somogyi leletek újraértékelése. – Das Mesolithikum im südlichen Transdanubien. – Die Neubewertung der Funde aus dem Somogy*. *MFMÉ-StudArch* 9(2003)45–48.
- MATEICIUCOVÁ 2002 I. MATEICIUCOVÁ, *Silexartefakte aus der ältesten und älteren LBK. – Fundstellen in Brunn am Gebirge in Niederösterreich (Vorbericht)*. *Antaeus* 2 (2002) 169–187.
- MEDZIHRADSKY 2001 ZS. MEDZIHRADSKY, *The holocene sequece of Keszthely-Úsztatómajor, Hungary*. *AnnHN* 93 (2001) 5–12.
- MEDZIHRADSKY–JÁRAI-KOMLÓDI 1996 ZS. MEDZIHRADSKY–M. JÁRAI-KOMLÓDI, *Late Holocene vegetation history and the activity of man in the Tapolca Basin, Hungary*. *AnnHN* 88 (1996) 21–29.
- MINICHREITER 1992 K. MINICHREITER, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj. – The Starčevo Culture in Northern Croatia*. Zagreb 1992.
- MINICHREITER 1994–1995 K. MINICHREITER, *Otkriće u Lukaču Požegi kap prilog poznavanju topografije naselja starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj. – Entdeckung in Lukač und Požega als ein Beitrag zur Kenntnis der Topographie der Siedlungen der Starčevo-Kultur in Nordkroatien*. *Prilozi Instituta za archeologiju u Zagrebu* 11–12. Zagreb 1994–1995 (1997) 7–36.
- MINICHREITER 2000 K. MINICHREITER, *Reljefni prikaz ženskov lika na posudama starčevačke kulture. – Relief Images of Female Figures on Starčevo Culture. Vessels*. *Prilozi Instituta za archeologiju u Zagrebu* 7. Zagreb 2000, 5–15.
- MINICHREITER 2001 K. MINICHREITER, *The architecture of Early and Middle Neolithic settlements of the Starčevo culture in Northern Croatia*. *Documenta Praehistorica* 28(2001)199–214.
- MINICHREITER 2002 K. MINICHREITER, *Žrtven ici i idoli starčevačkog naselja Galovo u Slavonskom Brodu. – Altars and Idols of the Starčevo Settlement on Galovo in Slavonski Brod od*. *Prilozi Instituta za archeologiju u Zagrebu* 19. Zagreb 2002, 11–30.
- MÓGÁNÉ ARADI 1992 MÓGÁNÉ ARADI CS., *Vörs-Máriasszony-sziget. Régészeti ásatások 1990-ben*. *RégFüz* 44 (1992) 26–27.
- MONAH 1997 D. MONAH, *Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. – La plastique anthropomorphe de la culture Cucuteni-Tripolye*. *Piatra Neamț* 1997.
- MÜLLER 1994 J. MÜLLER, *Das ostadriatische Frühneolithikum*. PAS 9 Berlin 1994.
- ÖZDOĞAN–DEDE 1998 M. ÖZDOĞAN–Y. DEDE, *An Anthropomorphic Vessel from Toptepe – Eastern Thrace*. In: (ed.): M. Stefanovich, James Harvey Gaul – in memoriam. Sofia 1998, 143–152.
- PĂUNESCU 1978 A. PĂUNESCU, *Cercetarile arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (Jid. Mehedinți). Les fouilles archéologiques de Cuina Turcului – Dubova (Dep. Mehedinți)*. *Tibiscus* 5 (1978) 11–56.
- PAVÚK 1980a J. PAVÚK, *Ältere Linearkeramik in der Slowakei*. *SIA* 28 (1980) 7–90.
- PAVÚK 1980b J. PAVÚK, *Problem der Genese der Kultur mit Linearkeramik im Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo-Criș-Kultur*. In: (Hrsgs.): J. K. Kozłowski–J. Mach-

- PAVÚK 1981
 PAVÚK 1996
 PAVÚK 2004
 PETROVIĆ 1984–1985
 PETROVIĆ 1987
 QUITTA 1960
 RACZKY 1978
 RACZKY 1979–1980
 RACZKY 1983
 RACZKY 1988
 REGENYE 2005
 ROMAN–PĂUNESCU 1996
 SÁGI–TÖRÖCSIK 1989
 SÁGI–TÖRÖCSIK 1991
 SANEV 1983–1984
 SCHWARZ-MACKENSEN 1985
 SIMIĆ 2007
 SIMON 1996
- nik, Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk 1980, 163–174.
- J. PAVÚK, *Umenie a Život doby kamennej.– Kunst und Leben der Steinzeit.* ASIA 1981.
- J. PAVÚK, *Zur Frage der Verbreitung des Neolithikums auf dem Zentrabalkan und in Mitteleuropa.* In: (Hrsg.): F. Draşovean, *The Vinča Culture, its role and kuktural connections.* Timişoara 1996, 23–40.
- J. PAVÚK, *Early Linear Pottery Culture in Slovakia and the Neolithisation of Central Europe.* In: (eds.): A. Lukes–M. Zvelebil, *LBK Dialogues – Studies in the formation of the Linear Pottery Culture.* BAR-IS 1304. Oxford 2004, 71–82.
- J. PETROVIĆ, *Naselje starčevačke kulture na Golokutu kod Viziča. – A settlement of the Starčevo culture at Golokut near Vizič.* RVM. 29 (1984–1985) 9–25.
- J. PETROVIĆ, *Zemunica u naselju starčevake kulture na Golokutu. – Erdhütten in der Siedlung der Starčevača Kultur auf Golokut.* RVM 30 (1987) 13–28.
- H. QUITTA, *Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa.* PZ 38 (1960) 1–38, 153–188.
- RACZKY P., *A Körös-kultúra figurális ábrázolásai Nagykörűből. – Figurele Darstellungen der Körös-Kultur aus Nagykörű.* SZMME 1978, 15–17.
- RACZKY P., *A Körös kultúra újabb figurális ábrázolásai a Közép-Tiszavidékről és történeti összefüggéseik. – New figural representations of the Körös Culture from the Middle Tisza Region and their historical connexions.* SZMME 1979–1980, 5–28.
- RACZKY P., *A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tiszavidéken. – Questions of transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza Region.* ArchÉrt 110 (1983) 161–194.
- RACZKY P., *A Tiszavidék kulturális és kronológiai kapcsolatai Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában.* Szolnok 1988.
- REGENYE J., *A vizsgálandó közép-dunántúli újkőkori kerámia és környezete. – Neolithic pottery from Transdanubia to be investgated of the Project.* Archaeometriai Műhely 2005/2, 15–23. <http://www.ace.hu/am>
- P. ROMAN–A. PĂUNESCU, *Program de Cercetare: Cercetări íapura preşi protoistoriei ínturilor Dunării de jos. – Forschungsprogramm: Forschungen zur Ur- und Frühgeschichte des Unteren Donauebietes.* Ostrovul Corbului I. Bucureşti 1996.
- SÁGI K.–TÖRÖCSIK Z., *A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia „Tapolca csoportja”. – Die „Tapolca-Gruppe“ der Transdanubischen Linienbandkeramik (Vorbericht).* A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1 (1989) 29–129.
- SÁGI K.–TÖRÖCSIK Z., *A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája „Tapolcai csoportjának” Balaton környéki lelőhelyei. – Die Fundorte der zur Transdanubischen Linienbandkeramik gehörende „Tapoca-Gruppe“ in der Balatongegend.* Tapolca 1991.
- V. SANEV, *Neolithic temple at tumba in Madjari, Skopje region. Preliminary report of the excavations in 1981.* MacAA. 9 (1983–1984) 9–30.
- G. SCHWARZ-MACKENSEN, *Die frühbandkeramische Siedlung bei Eitzum, Landkreis Wolfenbüttel.* Braunschweig 1985.
- J. SIMIĆ, *Zaštino istražvanje prapovijesnog nalazišta Staro Valpovo pokraj Belišća. – Archaeological excavations at the prehistoric site Staro Valpovo, Belišće.* Obavijesti Hrvatsko Arheološko Društvo. 39/1 (2007) 26–35.
- K. H. SIMON, *Ein neuer Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala, Ungarn) und seine südlichen Beziehungen.* In: (Hrsg.): F. Draşovean,

- The Vinča culture, its role and culturel connections. Internat. Symp. on the Vinča culture, its role and cultural connections. Timișoara 1995. 59–92.
- SIMON 2002 K. H. SIMON, *Das Fundmaterial der frühesten Phase der Transdanubischen Linienbandkeramik auf dem Fundort Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó, Arbeitsplatz III*. Antaeus 25 (2002) 189–203.
- SIMOSKA–SANEV 1975 D. SIMOSKA–V. SANEV, *The neolithic settlement Veluška tumba at Bitola. – A report on the protecting excavations in 1971 and 1972*. MacAA 1 (1975) 25–88.
- SIMOSKA–SANEV 1976 D. SIMOSKA–V. SANEV, *Prahistory in Central Pelagonia*. Bitola 1976.
- SIMOSKA–KITANOSKI–TODOROVIC 1979 D. SIMOSKA–B. KITANOSKI–J. TODOROVIC, *Neolithic settlement in the village of Mogila near Bitola*. MacAA 5 (1979) 9–29.
- SREJOVIĆ 1969 D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir*. Beograd 1969.
- SREJOVIĆ 1971 D. SREJOVIĆ, *Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau*. In: (Hrsg.): H. Schwabedissen, *Fundamenta – Monographien zur Urgeschichte*. Reihe A, Band 3.
- SREJOVIĆ 1981 D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir*. Regensburg 1981.
- STADLER 2005 P. STADLER, *Settlement of the Early Linear Ceramics Culture at Brunn am Gebirge, Wolfholz site*. Documenta Praehistorica 32 (2005) 269–278.
- STALIO 1986 B. STALIO, *Le site préhistorique Ajmana a Mala Verbica*. In: (Hrsg.): B. КОНДИЋ ЂС III – CPF III. Beograd 1986, 27–50.
- STANKOVIĆ 1986a S. STANKOVIĆ, *Lokalite Knjepište. – Une station du groupe de Starčevo*. In: (Hrsg.): B. КОНДИЋ ЂС III – CPF III. Beograd 1986, 447–452.
- STANKOVIĆ 1986b S. STANKOVIĆ, *Embouchure du Russeau Kamenički Potok. – Site du groupe de Starčevo*. In: (Hrsg.): B. КОНДИЋ ЂС III – CPF III. Beograd 1986, 467–471.
- STÖCKL 2002 H. STÖCKL, *Hatten bandkeramische Gefäßverzierungen eine symbolische Bedeutung im Bereich des Kultes?* Varia Neolithica II. Weissbach 2002, 63–97.
- SÜMEGI 2003 SÜMEGI P., *A régészeti geológia és a történeti ökológia. – (Die archäologische Geologie und die historische Ökologie)*. Szeged 2003.
- SÜMEGI 2004a SÜMEGI P., *Preneolitizáció – egy kárpát-medencei késő mezolitikum során bekövetkezett életmódbeli változás környezettörténeti rekonstrukciója. – Preneolithisation – The Environmental Historical reconstruction of a change in Lifestyle occurring during the Late Mesolithikum in the Carpathian Basin*. ΜΩΜΟΣ II. Debrecen 2004, 21–32.
- SÜMEGI 2004b P. SÜMEGI, *Environmental changes under the Neolithisation Process in Central Europe. Before and After*. Antaeus 27 (2004) 117–127.
- SÜMEGI–KERTÉSZ 1998 SÜMEGI P.–KERTÉSZ R., *A Kárpát-medence ökoszisztémái sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban?* Jászok 44(1998)144–157.
- SÜMEGI–KERTÉSZ 2001 P. SÜMEGI–R. KERTÉSZ, *Palaeogeographic characteristics of the Carpathian Basin – an ecological trap during the Early Neolithic?* In: (Hrsg.): R. Kertész–J. Makkay, *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua 11, Szolnok 2001, 405–415.
- SÜMEGI et al. 2004 SÜMEGI P.–BODOR E.–JUHÁSZ I.–HUNYADFALVI Z.–MOLNÁR S.–HERBICH K.–SZEGVÁRI G.–IMRE M.–TÍMÁR G., *A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása. – Environmental history investigation on the archaeological sites of the south motorway at Balaton*. ΜΩΜΟΣ III. Szombathely 2004, 399–420.
- SZATHMÁRY 1988 SZATHMÁRY L., *The Boreal (Mesolithic) peopling in the Carpathian Basin The role of the peripheries*. Folia Hist.-Nat. Mus. Matraensis 13 (1988) 47–60.
- ТОДОРОВА–ВАЙСОВ 1993 X. ТОДОРОВА–И. ВАЙСОВ, *Ново-каменната епоха а България*. София 1993.
- ТРБУХОВИЋ–ВАСИЉЕВИЋ 1983 В. ТРБУХОВИЋ–М. ВАСИЉЕВИЋ, *Најстарије земљрадничее културе Подрињу. – The oldest agriculture at Podrinje*. Шабац–Šabac 1983.

- TROGMAYER–KONCZ–PALUCH 2005 TROGMAYER O.–KONCZ M.–PALUCH T., *Hétezer éves kerámiaművészet*. – Seven thousand Years old ceramic art. Hódmezővásárhely 2005.
- VASIĆ 1932–1936 M. VASIĆ, *Praistoriska Vinča I–IV*. Beograd 1932–1936.
- VASIĆ 1986 R. VASIĆ, *Compte – Rendu du fouilles du site préhistorique a Velesnica*. In: (Hrsg.): B. КОНДИЋ ЂС III – CPF III. Beograd 1986, 264–285.
- VIRÁG–KALICZ 2001 Zs. M. VIRÁG–N. KALICZ, *Neuere Siedlungsfunde der frühneolithischen Starčevo–Kultur aus Südwestungarn*. In: (Hrsgs.): B. Ginter et al., *Problems of the Stone Age in the Old World*. Kraków 2001, 265–279.
- WHITTLE 1985 A. WHITTLE, *Neolithic Europe a survey*. Cambridge–New York–New Rochelle–Melburn–Sidney 1985, reprinted 1998.
- WHITTLE 1996 A. WHITTLE, *Europe in the Neolithic – The creation of new worlds*. Cambridge 1996.
- WHITTLE et al. 2002 A. WHITTLE–L. BARTOSIEVICZ–B. DUŠAN–P. PETTIT–M. RICHARD, *In the beginning new radiocarbon dates fort he Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary*. *Antaeus* 25 (2002) 63–117.
- ZÓLYOMI 1952 ZÓLYOMI B, *Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkortól*. MTA Biológiai Osztályának Közleményei 1952, 491–530
- ZÓLYOMI 1980 B. ZÓLYOMI, *Landwirtschaftliche Kultur und Wanderung der Vegetation im Holozän am Balaton*. *Phytocoenologia* 7 (1980) 121–126.
- ZVELEBIL 2001 M. ZVELEBIL, *The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe*. *Documenta Praehistorica* 28 (2001) 1–26.

BEGINNINGS OF FOOD PRODUCTION IN SOMOGY COUNTY AT THE TURN OF THE 7th–6th MILLENNIA B.C.

The earliest phase of the Neolithic Period

Extract

Main characteristics, connections, ecological factors of the Early Neolithic Period in South Transdanubia

The Starčevo Culture (Fig. 1) is the western member of the extensive early Neolithic archaeological complex encompassing the Körös Culture going eastward and the Criș Culture even more to east, and representing the very first farming communities in the region (Fig. 2. 2). It is the periphery of a huge area in which the traditions of Balkano-Aegean origin are most conspicuously present in the archaeological heritage of the Neolithic Period. The northern frontier of this periphery was in South Transdanubia, at the line of lake Balaton. Within this large entity territorially the smallest is the Körös Culture in the Great Plain, but the density of findspots and the wealth of its material culture in the age exceeded the two other cultures essentially. The Starčevo and Criș Cultures flank the settlement area of the Körös culture (Fig. 2. 2). Their ecological conditions markedly differ from those of the Körös Culture. In the Starčevo and Criș Cultures, relief conditions are highly varied. The essentially homogeneous nature of the material culture permits to presume, among other things, a dense network of communicational channels and permanent interac-

tions. As it is known, in the thin Adriatic-seaside zone another type of Early Neolithic community – the culture of Impresso pottery – represented the same age. The routes of Neolithisation were probably the valleys of great rivers flowing in south-north direction reaching down as far as the Carpathian Basin and the rivers running into the Danube from the north. Starting from the area of the Danube-Sava-Drava, the population of the Starčevo Culture occupied South Transdanubia up to the line of the lake Balaton and the foreground of the Alps. Moreover, a recently discovered site reveals that they settled on the northern shore of the Lake, at the neck of the Tihany peninsula as well. The astonishingly high number of sites of the Starčevo Culture are concentrated around the confluence of the Danube and the other great rivers, the Drava, Sava, Drina, etc.

As far as we know now, when the Early Neolithic communities appeared in Transdanubia, the three cultures had already been separated, since only finds datable to the classic and late phases of the Starčevo Culture are known so far from this region. There are only 26 sites known in the approximately 16-18.000 km² area in Transdanubia. Of them, 9 are in the 6.000 km² of centrally located Somogy county. In Croatia, between the Sava and the Drava as many as 66 findspots

have been observed, and in the Srem (Syrmiu) in Serbia the number of known sites of the Starčevo Culture is 56. We can add to these the 29 sites uncovered until 1983 in the delta of the Drina south of the Sava. The settlements in Croatia and the Srem (Syrmiu) are mentioned because according to the finds this area of the Starčevo Culture was in closest cultural interplay with South Transdanubia. On the basis of all these finds it can be declared that the areas north of the Drava (South Transdanubia) and to the south of it (Croatia, north Serbia) were a homogeneous archaeological-cultural entity. The well-nigh parallel valleys of brooks running in N-S direction to the Drava along its entire length in Hungary afforded natural routes for the first communities progressing northward up to the line of the Balaton and further to the west (Fig. 2. 1).

Compact forests are still characteristic of South Transdanubia, and in the Holocene they were prevalent, which may perhaps explain the rarity of settlements in the Early Neolithic and the lower subsisting potential of this area as compared to the Great Plain.

South of the Balaton an altar fragment was found which represented the Starčevo Culture with great probability. In the rim of the altar with a human head representation, remains of burnt grain were discerned. For the thinning of every kind of pottery in the Starčevo and Körös Cultures of Hungary, crushed chaff – most of it from cereals – was used almost everywhere. Most recently, 1530 pieces of vegetal remains – 70% of them cereals and legumes – were identified in Early Neolithic objects from the Great Plains (Körös Culture and Szatmár group). The data – at present sporadic but potentially multipliable – make it indubitable that grain production was known and used in the Early Neolithic Period in the Carpathian Basin, too.

The majority of the known sites of the Starčevo Culture are far apart, with some small clustering at places (Fig. 1, Fig. 2. 2). Remote settlements were somehow in contact with one another, and even with non-Neolithised Mesolithic groups. Radiolarite and other lithic raw materials originating from the Bakony area can be found in nearly every excavation site – however far away they may be. There is no obsidian from the Tokaj-Zemplén mountains among the south Transdanubian finds, although it appears in the Starčevo sites in east Slavonia and the Srem as well as eponym site of the culture. Of special importance is Lepenski Vir in the Iron Gate where in the layer containing Early Neolithic Starčevo finds northern obsidian was also recovered, together with *Spondylus* from the faraway Aegean area. All this proves that in the Early Neolithic Period there was a network of well-established relations with faraway spots as well. In the

focus of enquiries is the question who the carriers of Neolithisation in South Transdanubia were, and when and how it took place. Some researchers strongly argue against data provided by archaeozoology and archaeobotany. Since I have not found convincing new opinions, I reiterate my former position. The Neolithisation of the Carpathian Basin, including Transdanubia, was presumably the outcome of the interaction between a Mesolithic population which is still insufficiently known despite their recent authentic discovery after the earlier hypothesis and smaller groups of people infiltrating (?) or immigrating (?) into the area. It is to be stressed that I do not mean direct migrations starting far away but shifts from areas in the northern and middle parts of the Balkans in which the so-called “Proto-Starčevo” phase was the earliest to emerge. Undoubtedly, the direction of Neolithisation was from south to north, the date in the Carpathian Basin including Transdanubia presumably being the end of the 7th and the beginning of the 6th millennium. The process of Neolithisation came to a halt at a borderline here. The interruption has been attributed to a variety of hypothesised causes. The most cogent explanation presumes a Central-European – Balkanian agroecological “barrier” created by the environmental factors.

Since the early 1970s – when the sites of the Starčevo Culture were discovered in the south of Transdanubia including Somogy county – our knowledge of the settlement area of the Starčevo Culture has undergone major changes. Hungarian amateur researchers – Sándor Molnár, Béla Eöry and Márton Rózsás – have enriched our known of the Starčevo Culture by discovering sites and collecting finds. It was a surprise to come across a site containing typical Starčevo pottery north of the Balaton, at the neck of the Tihany peninsula. Although the number of sites has increased in South Transdanubia and Croatia, it is still conspicuous that apart from the confluence of the great rivers, it is nowhere near the number of the sites of the Körös Culture in the Great Plain. There is still contradiction between the low number of findspots and the opinion formulated at the turn of the 1970s and ‘80s which claimed that the *South Transdanubian Starčevo Culture* played the most important role in the emergence of the Central European Linear Pottery Culture. There is an even more emphatic contradiction between the expanse and intensity of sites. Probably trees had to be felled to a great extent, which might explain both the scarcity of settlements and their lagging behind the Körös Culture settlements in size and intensity. What surprised archaeologists in the excavations over an extensive area e.g. in Becsehely, Zala county, was that the expanse of the Starčevo settle-

ment explored over an area of a hectare did not exceed 60–80 m in diameter, and the small objects were found scattered with few finds in each. In South Transdanubia, that was typical almost without exception. In this paper I examine the finds Márton Rózsás unearthed in Barcs and nearby Istvándi as well as those collected by Sándor Molnár (and Béla Eöry) in Kaposvár-Deseda as typical representatives of the Starčevo Culture in South Transdanubia. The Barcs relics of the intermediate or classical phase were collected by Márton Rózsás on the slight elevation rising from the former flood plain of the Drava and are kept in the Drava Museum of Barcs.

The extent of distribution in Somogy County, the geographic conditions of the sites and the finds

Nine sites of the Starčevo Culture are in the territory of Somogy county (see the numbering in the map of dissemination). Typologically the oldest is Barcs-Dolec (Fig. 1, 2; site 13). It is the classical Starčevo period (Fig. 4–6), the Linear B phase, as S. Dimitrijević defined it. It is followed by the finds collected at Kaposvár-Deseda (Fig. 1, 2; site 12) representing the late Starčevo period (Fig. 7–9). It is perhaps not the very last phase but what Dimitrijević defined as the Spiraloid A phase, that is, the transition between Barcs and the two sites at Istvándi. This is followed by the material of the two Istvándi sites (Fig 1, 2; sites 14–15) from the latest Starčevo period labelled as the Spiraloid B phase by Dimitrijević (Fig. 10–17). Since there is only pottery among the finds, the inferences must be drawn on this basis.

General characteristics of the pottery

Pottery technique. It is generally characteristic of all ceramics found in the sites in question that the clay was thinned with organic addition, most probably chaff with some sand used to varying measure. *Fine pottery* includes smaller-size vessels with carefully smoothed or polished surface. Slip was rarely used. Larger-sized *coarse pottery* includes vessels with thickly applied clay mass spread with the fingers (smeared-on barbotine, Schlickwurf). The careful smoothing of the inside of the vessel is typical of all kinds. The colour of the vessel surface is reddish or yellowish light brown, often with greyish, dark brown spots. On the fracture surface stratification can be observed: red or lighter brown on the outside, with dark grey or black in between (producing the so-called “sandwich”), an outcome of the firing technique.

Vessel shapes. The pottery relics known so far represent very few shapes; they are rather like the variants of a single shape. *Fine pottery:* here belong – in all phases – the cups, bowls with pedestal, foot rings and no foot, small mugs, little pots. *Coarse pottery* contains large pots with thick walls, amphorae, large dishes and the so-called butt-shaped vessels.

Finds from Barcs-Dolec

Most frequent finds of *fine pottery* are cups, dishes with tubular foot, foot ring or no foot. The diameter of the rim is usually 15–20 cm. Various shaping of cups and bowls can be observed (Fig. 4. 1–7, 9–15; Fig. 5. 1–10). There is the fragment of a flask-like vessel with cylindrical neck (Fig. 4, 10). The slightly conic pedestal (Fig. 5. 12–13) might equally belong to cups and dishes. The foot rings always belong to dishes (Fig. 4. 11; Fig. 5. 11). The ornament is usually on the belly (Fig. 4. 8, 12; Fig. 5. 11). It is important to note that there are no vessels with a sharp line dividing the belly in Barcs.

The most conspicuous single feature of the fine ceramics in Barcs is painting (Fig. 4. 1–2, 4–10). The surface is covered by a thin red layer upon which the pattern was drawn in dark brown or mostly black colour. This allows for their subsuming into the Linear B phase. A unique pattern is two parallel dark ribbons on a cylindrical neck (Fig. 4. 10).

Coarse pottery (Fig. 6. 16). This qualification refers to larger vessels of a thicker “sandwich” wall and especially to cruder surface finish. The inside is always carefully smoothed. Large pots or amphorae, as well as “butt-shaped vessels” belong here. They had oval or less frequently globular bodies with cylindrical necks joined with articulation or an arch (Fig. 6. 1–3). The rim is sometimes incised or indented. Horizontally set oval knobs cut firmly into two or divided by fingers are frequent (Fig. 6. 9, 13, 15). The creation of these knobs appeared in this time for the first time to become typical in the Linear Pottery decoration, mainly in the older phase. Knobs mostly had technical roles.

A main lineament of the “coarse pottery” of the Linear B phase is roughing, leaving the coarse surface unburnished. This surface finish, which later became general and almost regular, began in this phase (Fig. 6. 1–4). In this period there are only rudimentary signs of the later regular, almost flute-like barbotine (Schlickwurf). Vertical and oblique fillets are frequent; articulated by fingerprints they are general in the Transdanubian Starčevo area (Fig. 6. 7–8, 11) and in Croatia. Ornaments incised with the nail and imprinted

with fingertips are relatively frequent in the Barcs finds (Fig. 6. 1–3, 6, 8, 10, 11, 14).

Kaposvár-Deseda finds

The set of finds collected and excavated (?) by chance is dated to the transitional period between the Linear B and Spiraloid B phases of the Starčevo Culture, or perhaps to the beginning of the late phase. Among *fine pottery* cups and bowls are frequent (Fig. 7. 2–15, 16; Fig. 8. 1–4, 6). As compared to the Linear B phase, some of these forms have sharp or the beginnings of sharp belly lines, which is characteristic of the late phase (Fig. 7. 5, 6, 8, 11, 14–16). Pedestal, foot rings and pierced little knobs are numerous (Fig. 8. 10; Fig. 9. 1–2). Few forms can be determined among the *coarse pottery*. There are large-sized pots (Fig. 8. 7–14; Fig. 9. 3–15). Apart from a general fillet ornament that is not specific to certain place or time (Fig. 9. 3,6), mention is to be made of a large vessel featuring two arched ribs with tapering ends – perhaps belonging to the relief of a horned animal (Fig. 8. 13).

The rough, coarse outer surface appeared with irregularly applied clay glaze (Fig. 8. 11–14; Fig. 9. 7, 13–14), and furthermore, the vertical flute-like barbotine (Schlickwurf) made with the fingers – a characteristic feature of the later phase – also appears (Fig. 9. 4, 5, 10, 11, 15). The barbotine exterior created by the clay mass smeared on the outside of the pot and patterned with the finger can only be found in the late phase of the Starčevo Culture in the eastern part of South Transdanubia. In this regard, too, Kaposvár-Deseda represents a transition because there are fragments with added barbotine (Fig. 8. 7, 9–10; Fig. 9. 9, 12). Although in each of the two areas there are sporadic finds of the other site – smeared barbotine Schlickwurf and attached grainy barbotine – they did not squeeze out the locally typical surface finish of coarse ware in either place.

Istvándi-Józanhegy finds

It is some 15 km north of the river Drava. On the basis of several hundred pottery fragments, the forms of the fine pottery and the external finish of coarse ceramics I date the assemblage to the late, Spiraloid B phase of the Starčevo Culture.

The most frequent *fine pottery* shapes are cups and dishes with a sharp belly-line, which gives the vessels a dual conic shape in most cases (Fig. 10. 5–9,11; Fig. 11. 1–9). Rounded forms are still found (Fig. 10. 1–4, 14). Conic dishes can also be noticed (Fig. 10. 12–13). Cups are usually supplied with short pedestal or foot rings (Fig. 11. 10–15). The vessel surface is mostly dark gray or blackish, carefully smoothed or burnished. Some fragments have a red coating with traces

of black painting. Coarse pottery usually takes the shape of pot or amphora, rarely butt or large bowl (Fig. 12. 4–16; Fig. 15. 1–17; Fig. 16. 1–15). The neck and rim pattern is varied (Fig. 12. 4–16). The surface execution of large vessels displays the greatest variety. Some fragments have ornaments incised with the nail or indented with fingertips and pinched (Fig. 14. 1–4). In this area a peculiar deepened ornament is also found: shallow and wide grooves were created in inverse U and V shapes, producing a dual effect (Fig. 13. 14–15, 17). The fillet ribs are mainly straight or arched, formed by kneading and making oblique cuts (Fig. 13. 1–4, 19, 20). Small knobs can be seen one by one or clustered (Fig. 13. 5–10, 13, 16). Larger knobs incised crosswise or divided by finger indentation which had appeared in the Linear B phase and are typical in the Transdanubian Linear Pottery, especially in the early phases, are also observable (Fig. 13. 11–12, 18).

Separate mention must be made of peculiar appliqué ornaments in the shape of flat discs 4–7 cm in diameter and 1–2 cm in thickness. With a few exceptions, their surface is embellished with varied patterns or are just smoothed (Fig. 14. 5–21). Similar finds are known from another two Transdanubian sites, Gellénháza and Vörs, but the finds of Istvándi outnumber the troves of the former two findspots. The only site that has produced a similarly large number of disc-shape applied ornaments is Pepelone in Croatia. The disc-shaped appliqué ornament with decorative pattern is to be taken for a local development with particular frequency in a considerable part of South Transdanubia and Croatia. This peculiarity of pottery appeared sporadically in the early Spiraloid A phase and existed to the end of the Spiraloid B phase. More to the south only sporadic finds can be spotted. It is to be noted that in each site of the South Transdanubian group differentiated from the other groups of the Starčevo Culture by the surface execution this peculiar disc ornament is existent. Gellénháza and Vörs belong to the western group where the barbotine of attached clay knobs is typical while Istvándi-Józanhegy belongs to the eastern group where barbotine created by smearing on the applied clay mass (Schlickwurf) with the fingers is prevalent.

As regards the surface finish of the large vessels of coarse pottery, the coarse rough surface is frequent (Fig. 12. 1–16). The most important single characteristic is, however, barbotine smeared on (Schlickwurf). Smearing takes diverse forms from regular to irregular finger marks (Fig. 15. 3, 5–17; Fig. 16. 1–15). It is to be stressed that *the barbotine (Schlickwurf) of thick clay mass smeared on the vessels in finds from East Transdanubian sites of the Starčevo*

Culture is a decisive surface creation of rough large vessels produced in the late and last phases of the Starčevo Culture. In the North and Central Balkan area barbotine (Schlickwurf) is an important surface-finishing procedure in several major findspots. By contrast, barbotine smeared with the fingers is almost unknown in the west of south-western Transdanubia, and is represented by a few fragments only.

Istvándi-Kenderföld

Far less finds are known from surface collection at this site than from Józsanhegy. The few finds, however, perfectly represent all the Józsanhegy types, consequently this findspot is also dated to the late phase of the Starčevo Culture, to the Spiraloid B phase, respectively (fig. 17, 1–15).

Smeared-on barbotine (Schlickwurf) in the Starčevo Culture and in the earlier Linear Pottery

The almost complete lack of added barbotine and a smooth vessel surface characterise the finds of the emerging – earliest – phase of Linear pottery west and slightly north of the Starčevo area in south-west Transdanubia (Pityerdomb-Brunn type). The identification of this set of finds can be attributed, first of all, to Eszter Bánffy. By contrast, Schlickwurf barbotine became one of the most important characteristics of early Transdanubian (Central European) Linear pottery, which can be seen as the heir of the Starčevo Culture. It must be made emphatically clear that *barbotine in the form of clay knobs attached to the vessels was exclusively only used in the western part of the South Transdanubian dissemination of the Starčevo Culture.* Smeared-on (Schlickwurf) barbotine, by contrast, became a major feature of the earlier Linear pottery in the northern (Central European) part of East Transdanubia and southwest Slovakia – the Bicske-Bina type – which can be seen as the heir to the Starčevo Culture. The next question is which phase of the Transdanubian Linear pottery (DVK) is represented by this type. Surprisingly, barbotine smeared by the finger emerged far in the north, in the findspots of Eitzum and Eilsleben (Germany) where other finds also indicate close southern, Transdanubian connections. This surface execution is missing in Bohemia and Moravia and in a considerable part of Germany. Apparently, it is a hypothesis of considerable probability that this peculiar surface finish arrived from the Central and Northern Balkans in the northern domain of the Starčevo Culture together with the earliest infiltrations and became the decisive technique there. It is to be stressed that smeared-on barbotine (Schlickwurf) could not emerge earlier in the old Linear pottery than

its appearance in the classical Linear B phase of the Starčevo Culture. So it seems that the finger-smeared, even “fluted” clay body and the smeared-on barbotine only became generally widespread in the later – Spiraloid B – phase of the Starčevo Culture. This technique could therefore not spread northward before the late or even the latest phase of the Starčevo Culture had become generally prevalent. From this one may infer the theoretical conclusion that the Bicske-Bina type of Linear pottery could only be contemporaneous with earlier than the late or latest phase of the Starčevo Culture. This is also acknowledged by J. Pavúk, only prior to the Bicske-Bina period he also hypothesises two earlier phases in southwest Slovakia (Nitra/Nyitra and Hurbanovo types) as the earliest, formative period of the Linear pottery, synchronously with the so-far known earliest Linear B phase of the Starčevo Culture in South Transdanubia. Since most recently rich finds of the demonstrably earliest, formative phase of Linear pottery have come to light in southwest Transdanubia (Pityerdomb, Tapolca, Andrásida) and in Austria near Vienna (Brunn), the quantitatively little amount of finds adduced by J. Pavúk in proof of his hypothesis is not convincing. It is to be noted that our chronology is also supported by calibrated radio carbon data that are analogous with the – still admittedly few – data for the South Transdanubian Starčevo Culture. (For the radiocarbon data see the end of the full Hungarian text.)

On the basis of all the data collected so far it can be declared that the late phase of the Starčevo Culture – and especially its end – coincided with the Pityerdomb and Brunn data of the oldest Linear pottery. It can also be proven that the relative, and especially the absolute chronology of the two cultures overlap.

Finally, it needs explaining why in the emergence of the Central European Linear pottery we find the idea of migration questionable, whereas we presumed a role of southern immigrants in the appearance of the Starčevo Culture in South Transdanubia. We have doubts as to a migration starting from the Starčevo Culture and initiating the Central European Linear pottery, in spite of the fact that we assign an unquestionable, and even leading, role to the Starčevo Culture in the emergence of the material culture of Linear pottery. Let us put forth a few examples in support of this position. As was seen above, settlement density was very low in South Transdanubia, as compared to Croatia, the Srem (Syrmiium) and the Drina delta. Added to that is the fact that the overwhelming majority of localities (settlements) had little expanse, each had few objects which have low intensity with few finds. Is it feasible to presume that the few inhabitants of these modest settlements were driven to a

demographic expansion for some reason? Our present-day knowledge provides safe ground to presume that the Early Neolithic population of South Transdanubia was incapable to such a great expansion of historic importance. There must have been an area more to the south – around the water-rich delta of the great rivers closest to the Danube (Drava-Sava-Drina) where there is a conspicuous density, size and intensity of sites, or even more to the south where the local population – or a part of them – were pressed by some demographic or economic tension to leave their habitat and turn northward. It is noteworthy, however, that the sites of the Starčevo Culture were concentrated in the plains around the mentioned large rivers with almost equal density to the settlements of the Körös Culture.

The newest alternative has been proposed by Eszter Bánffy. She hypothesises that the Starčevo population met the Mesolithic people between the Balaton and the foreground of the Alps, and the encounter gradu-

ally led to the fusion of the two groups of people. They included – in Bánffy's hypothesis – the beginners of the migration in north-northwestern direction. In my view, a weak point of this hypothesis is the very limited area where the populace of the earliest Linear pottery settled (Pityerdomb-Brunn type). The Brunn site raises another question, since its vast size is incomparable with the smallness of the Pityerdomb site and the Starčevo settlements. And there is still the unsettled question of the relationship between the Bicske-Bina type with the characteristic smeared-on barbotine pottery now called "older" Linear type in the north-northeast of Transdanubia and in southwest Slovakia, and the Starčevo Culture.

Let me therefore close my considerations with the following sentence: We presume that the population of the South Transdanubian Starčevo Culture was incapable of an extensive and far-reaching expansion under the given circumstances as is hypothesised by some researchers.

N. Kalicz
MTA Régészeti Intézete
Budapest, Úri u. 49.
H-1014

S. Molnár (†)
Kaposvár
Virág u. 52.
H-7400

M. Rózsás
Barcs, Dráva Múzeum
H-7570